

Zarys dziejów przemysłu papierniczego na ziemi kłodzkiej do 1945 roku

Wstęp

Tradycje wyrobu papieru na ziemi kłodzkiej sięgają XVI wieku. Najdawniejsze dzieje tutejszego papiernictwa związane są z młynem w Dusznikach-Zdroju, który z racji działającego w nim od ponad 50 lat muzeum jest jednym z najlepiej poznanych relikwów dawnego papiernictwa na ziemiach dzisiejszej Polski. Wiedza o innych młynach papierniczych na ziemi kłodzkiej, a w XIX i XX wieku fabrykach branży papierniczej, jest znacznie skromniejsza. Zachowała się pamięć o kilku papierniach, które przetrwały II wojnę światową i funkcjonowały przez następnych kilka dekad w Polsce (zakłady w Młynowie, Nowej Bystrzycy czy Bardzie), znajomość ich przeszłości jest jednak fragmentaryczna i niepełna. W polskich publikacjach często pojawiały się nieprecyzyjne informacje na ich temat, które z czasem zostały przyjęte przez obecnych mieszkańców ziemi kłodzkiej jako prawdziwe.

Obserwowany w ostatnich latach wzrost zainteresowania przeszłością ziemi kłodzkiej skłania do przeprowadzenia szerszej analizy dziejów gospodarczych tego obszaru, a opracowanie historii wytwarzania papieru przypada Muzeum Papiernictwa. Niniejszy artykuł nie wyczerpuje tematu. Jego zadaniem jest wskazanie miejsc, w których prowadzono produkcję papieru, tektury i surowców papierniczych oraz przedstawienie podstawowych informacji na temat poszczególnych zakładów. Opracowanie jest zatem próbą zinwentaryzowania tutejszego papiernictwa. Publikowany materiał może stać się dla lokalnych historyków i entuzjastów dziejów ziemi kłodzkiej inspiracją do poszerzania i uzupełniania wiedzy o fabrykach, które przez kilka lub kilkanaście dekad współtworzyły rzeczywistość ponad 30 miejscowości.

Szcątkowa znajomość dziejów kłodzkiego ośrodka papierniczego staje się dotkliwym problemem szczególnie w kontekście przygotowań do wpisu dusznickiej papierni na listę światowego dziedzictwa UNESCO. Prześledzenie procesów związanych z rozwojem papiernictwa w najbliższej okolicy młyna w Dusznikach należy obecnie uznać za zadanie istotne. Pozwoli ono bowiem wykazać relacje pomiędzy tym obiektem a innymi zakładami branży papierniczej czy też wpływy dusznickiego młyna na ograniczanie rozwoju papiernictwa do początków XIX wieku, naświetli także rolę fabryk papieru, stosujących w XIX stuleciu maszynową technikę produkcji, w marginalizacji znaczenia papierni dusznickiej.

Papiernictwo na ziemi kłodzkiej zostało zapoczątkowane w okresie rękodzielniczej produkcji. Wówczas urządzenia poruszane były kołami wodnymi (stąd papiernie nazywano młynami), a arkusze papieru formowano ręcznie na sitach. Podstawowym surowcem wykorzystywanym w młynach były szmaty lniane, konopne, a w XIX wieku również bawełniane. Na terenie hrabstwa kłodzkiego do końca XVII stulecia wyłączne prawo do zbierania szmat miała papiernia z Dusznik i z tego powodu przez długi czas nie powstał tu żaden inny młyn papierniczy. Dopiero w początkach XVIII wieku na południu hrabstwa prawo do pozyskiwania surowca otrzymała również papiernia w Stroniu. W drugiej dekadzie XIX wieku wraz z reformami przeprowadzonymi w Prusach zniesiono dawne przywileje, w tym również wyłączne prawo do zbiórki szmat. Brak dawnych ograniczeń spowodował, że w krótkim czasie na ziemi kłodzkiej założono pięć kolejnych młynów papierniczych.

Na początku XIX wieku, już w okresie industrializacji, papier zaczęto wytwarzać przy pomocy maszyn o wiele wydajniejszych niż sita ręcznie zanurzone w kadziach. Maszyny papiernicze na ogół były napędzane turbinami wodnymi lub parowymi. Zakłady stosujące technikę maszynową powszechnie nazywane są fabrykami papieru, w przeciwieństwie do zakładów wykorzystujących ręczną technikę produkcji, nazywanych młynami. Ze względu na skalę produkcji, papier wytwarzany w fabrykach był tańszy, ich działalność stała się więc przyczyną upadku młynów papierniczych¹.

Maszyny papiernicze były urządzeniami dużymi (ich szerokość wynosiła na ogół 2-3 m, a długość od kilkunastu do kilkudziesięciu metrów) i drogimi, stąd ich zakup był bardzo dużym wydatkiem. Nieco inaczej wyglądały urządzenia do produkcji tektury. Były znacznie mniejsze i mniej skomplikowane (a co za tym idzie – o wiele tańsze). Na ziemi kłodzkiej nie odnotowano funkcjonowania fabryki produkującej urządzenia papiernicze, zatem wszystkie maszyny były sprowadzane z zakładów zlokalizowanych w innych częściach Śląska (m.in. z Cieplic) lub z odleglejszych prowincji niemieckich. Głównie ze względu na wysokie koszty zakupu maszyn, powstało tu zaledwie kilka fabryk papieru. Uruchomiono za to znacznie więcej wytwórni tektury z mniejszymi i tańszymi tekturówkami.

Wraz z rozwojem maszynowej techniki produkcji papieru, niedobór szmat coraz bardziej zagrażał egzystencji branży papierniczej. Zmuszało to do poszukiwań innych dostępnych surowców. U schyłku pierwszej połowy XIX wieku zaczęto wykorzystywać starte na miazgę drewno, zwane ścierem. Zakłady, w których wytwarzano ścier, nazywano ścieralniami, a urządzenia do rozdrabniania drewna – ścierakami. W drugiej połowie XIX stulecia opracowano technologię chemicznego przetwarzania drewna na masę celulozową. Nowy surowiec zyskał uznanie wśród producen-

¹ W dużym młynie papierniczym dzienna produkcja mogła sięgać 100 kg papieru, gdy maszyna papiernicza z końca lat 30. XIX wieku wytwarzała w ciągu dnia 400-600 kg. W kolejnych dekadach konstruowano maszyny coraz bardziej wydajne, a w latach 90. XIX wieku w USA powstało urządzenie, które dziennie wytwarzało 35,5 t papieru. *Die Grüste Papiermaschine*, „Wochenblatt für Papierfabrikation” 1898, nr 6, s. 380.

tów papieru, jednak ze względu na wyższe koszty produkcji był znacznie droższy od ścieru. W powiecie kłodzkim powstało 27 ścieralni, nie wybudowano tu jednak żadnej celulozowni. Zakład taki powstał tuż za granicą powiatu – w Bardzie-Przyłęku². Do 1945 roku zliczany był do kłodzkiego okręgu papierniczego, zaopatrywał w celulozę kilka zakładów z okolic Kłodzka. Po II wojnie światowej w Bardzie zlokalizowano centralę państwowego koncernu zarządzającego wszystkimi zakładami papierniczymi na ziemi kłodzkiej. Z tych względów bardzka fabryka nie zostanie w niniejszym opracowaniu pominięta.

1. Stan badań dziejów papiernictwa na ziemi kłodzkiej

Obszar ziemi kłodzkiej posiada tradycje papiernicze trwające ponad cztery stulecia, a zainteresowanie historią papiernictwa na tym terenie sięga co najmniej drugiej połowy XVIII wieku. W roku 1789 ukazał się dziewiąty tom dzieła Friedricha Alberta Zimmermanna, w którym znalazł się obszerny fragment o historii dusznickiego młyna papierniczego³. U progu XIX wieku, na marginesie opisu dusznickiej parafii i kościołów, temat ten podjął Joseph Kögler⁴. Kolejny dziejopis hrabstwa kłodzkiego Wilhelm Hohaus w latach 80. XIX wieku wydał obszerny artykuł pod obiecującym tytułem *Die Papierfabrikation der Grafschaft Glatz*. Opracowanie dotyczyło dziejów wspomnianej wyżej papierni, jednak, w przeciwieństwie do Zimmermanna i Köglera, Hohaus pod koniec artykułu wymienił również inne młyny papiernicze działające na terenie hrabstwa: w Bystrzycy Kłodzkiej, Jaworku, Goworowie, Piaszkowicach, Stroniu i Podborzu. Niestety, nie podał więcej informacji na temat tych zakładów⁵. Również w dziełach najważniejszego niemieckiego historyka papiernictwa z przełomu XIX i XX wieku Friedricha von Hössle, publikowanych w latach 1913, 1927 i 1935, poświęconych śląskiemu papiernictwu, znalazły się wiadomości historyczne dotyczące dusznickiej papierni. Pozostałe młyny papiernicze z tego terenu nie zainteresowały Hösslego⁶.

Po II wojnie światowej badaniem dziejów dawnego śląskiego papiernictwa zajęła się Kazimiera Maleczyńska, związana wówczas z Biblioteką Uniwersytetu Wrocław-

² M. Szymczyk, *Śląskie papiernictwo w okresie industrializacji kapitalistycznej*, Duszniki-Zdrój 2000, s. 67-74.

³ F.A. Zimmermann, *Beyträge zur Beschreibung von Schlesien*, t. IX, Brieg 1789, s. 213-215.

⁴ J. Kögler, *Historische Nachrichten von der Pfarrkirche der hl. Apostel Peter und Paul in der Immediatstadt Reinerz wie auch von allen übrigen Kirchen und Kapellen im gegenwärtigen Reinerzer Kirchsprenkel mit einem Anfang von der Stadt Reinerz* [w:] *Die Chroniken der Grafschaft Glatz*, Bd 2, [b.m.w.] 1993, s. 293-294.

⁵ W. Hohaus, *Die Papierfabrikation in der Grafschaft Glatz*, „Vierteljahrsschrift für Geschichte und Heimatkunde der Grafschaft Glatz” VI (1886/1887), s. 222-227, 325-329.

⁶ F. Hössle, *Altshlesische Papiermühlen*, „Der Papierfabrikant” 1913, Fest- u. Auslandheft, s. 38-40; Idem, *Papiergeschichtliche Erinnerungenaus Alt-Schlesien*, „Zellstoffund Papier” 1927, nr 7, s. 302-303; Idem, *Alte Papiermühlen der Provinz Schlesien*, „Der Papierfabrikant” 1935, nr 33, s. 279-280, nr 35, s. 293-296.

skiego. W wydanym w 1960 roku opracowaniu spośród papierni na ziemi kłodzkiej najwięcej miejsca poświęciła młynowi dusznickiemu, uznanemu przez nią za jedną z najważniejszych śląskich wytwórni papieru⁷. W przypadku pozostałych sześciu wymienionych młynów autorka dokonała próby określenia czasu ich funkcjonowania⁸. Dziejami dusznickiej papierni zainteresowała się również, związana wówczas z Ossolineum, Wanda Tomaszewska, która podjęła ten temat w trzech artykułach⁹.

Papiernictwem na Śląsku w okresie przemysłowej produkcji zajmował się Jerzy Czupiał, który w swoim opracowaniu z 1963 roku omówił uwarunkowania rozwoju branży, wymienił istniejące u schyłku lat 30. XX wieku zakłady w Polanicy, Radochowcu, Starej Bystrzycy, Stójkowie, Wilkanowie, Wójtówce (chodzi o Wójtowice), Żelaźnie oraz szerzej omówił fabryki papieru w Młynowie, Nowej Bystrzycy i Bardzie¹⁰.

Temat tradycji przemysłu papierniczego na ziemi kłodzkiej został ponownie podjęty za sprawą badań realizowanych w Muzeum Papiernictwa. W 2000 roku dusznicka instytucja opublikowała monografię poświęconą śląskiemu papiernictwu w okresie industrializacji kapitalistycznej. Z interesującego nas obszaru w opracowaniu omówione zostały papiernie z Barda, Dusznik, Młynowa, Nowej Bystrzycy, Piaskowic, Piekielnej Doliny, Szczytnej. Wymieniono również wytwórnie ścieru i tektury m.in. z Jaworka, Karwina, Koziej Hali k. Dusznik, Łądka, Młotów, Podborza, Polanicy, Radochowa, Stójkowa (trzy fabryki), Szalejowa Górnego, Wilkanowa, Wójtowic¹¹.

W XXI wieku powstało wiele opracowań dotyczących historii dusznickiego młyna papierniczego, inspirowanych lub wydawanych przez Muzeum Papiernictwa¹². Ponadto w muzealnych wydawnictwach publikowano artykuły dotyczące dziejów papierni w Nowej Bystrzycy¹³ i Młynowie¹⁴ oraz ścieralni w Wilkanowie¹⁵.

⁷ K. Małczyńska, *Dzieje starego papiernictwa śląskiego*, Wrocław – Warszawa – Kraków 1961, s. 147.

⁸ Ibidem, s. 147-148, 150-151.

⁹ W. Tomaszewska, *Historia zabytkowej papierni w Dusznikach*, „Przegląd Papierniczy” 1959, nr 11, s. 358-359; Eadem, *Z dziejów zabytkowej papierni w Dusznikach*, „Przegląd Papierniczy” 1966, nr 5, s. 168-173; Eadem, *O papierze, który zyskał miano wiecznotrwałego*, „Przegląd Papierniczy” 1968, nr 8, s. 290-291.

¹⁰ J. Czupiał, *Lokalizacja i rozwój przemysłu celulozowo-papierniczego na Śląsku w województwie wrocławskim i opolskim*, Opole 1963.

¹¹ M. Szymczyk, *Śląskie papiernictwo...* [2], s. 61, 248-257.

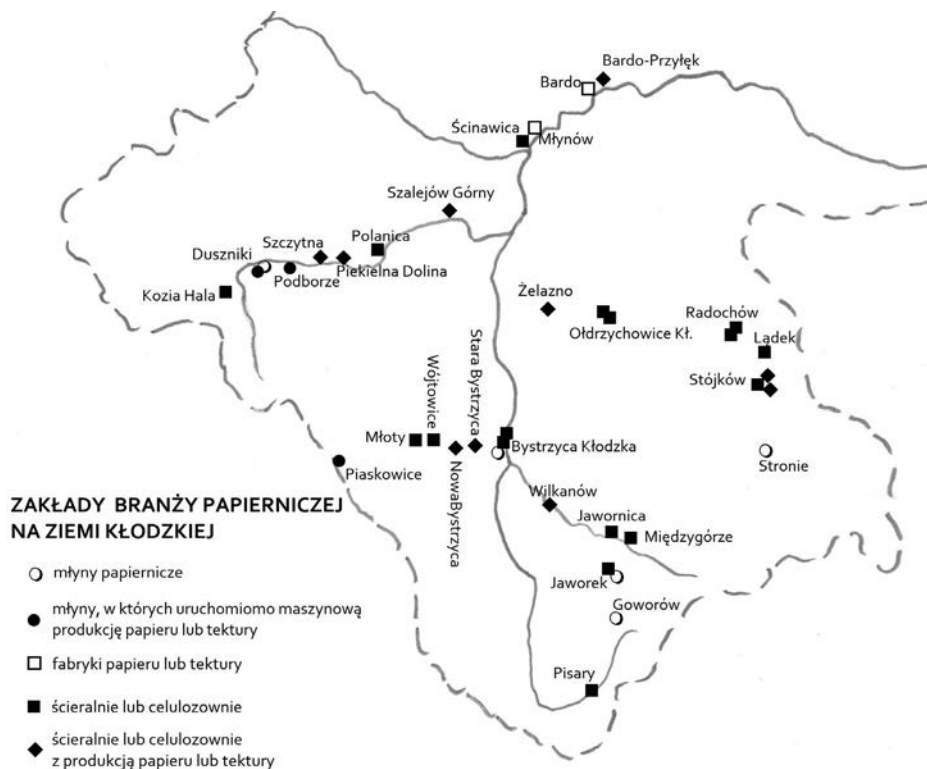
¹² Idem, *Stan badań dziejów młyna papierniczego w Dusznikach-Zdroju*, „Roczniki Biblioteczne” (w przygotowaniu do druku).

¹³ Idem, *Polsko-czechosłowacki spór o fabrykę papieru w Nowej Bystrzycy*, „Rocznik Muzeum Papiernictwa” 2010, t. 4, s. 53-62.

¹⁴ Idem, *Fabryka papieru w Młynowie koło Kłodzka*, „Rocznik Muzeum Papiernictwa” 2016, t. 10, s. 57-77.

¹⁵ D. Chamski, *Historia fabryki naczyń impregnowanych ze ścieru drzewnego w Wilkanowie*, „Rocznik Muzeum Papiernictwa” 2007, t. 1, s. 123-130.

2. Zestawienie zakładów papierniczych na ziemi kłodzkiej

1. Rozmieszczenie młynów papierniczych i fabryk przemysłu papierniczego na ziemi kłodzkiej

2.1. Młyny papiernicze

2.1.1. Młyn w Dusznikach (Reinerz)

Pierwszą i dotąd najbardziej znaną papiernię na ziemi kłodzkiej założono przed 1562 rokiem w Dusznikach. Ponieważ podstawowego surowca papierniczego, jakim były szmaty, ciągle brakowało, duszniccy papiernicy uzyskali wyłączne prawo do zbierania zużytych ubrań na obszarze całego hrabstwa oraz na przyległych terenach. W praktyce oznaczało to, że nie mogła tu powstać żadna inna papiernia, gdyż nie miałyby dostępu do surowca.

Duszniczy młyn został częściowo zniszczony przez powódź w 1601 lub 1603 roku. Wytwórnię prędko odbudowano i w 1605 roku wznowiono czerpanie papieru¹⁶. Już w XVI wieku młyn zyskał ponadlokalne znaczenie, gdyż w 1591 roku arkusze czerpane w Dusznikach wykorzystywano w odległym o ponad 100 km Wrocławiu. W kolejnym stuleciu papier z Dusznik znalazł się na dworze ówczesnego

¹⁶ M. Szymczyk, R. Sachs, R. Eysymontt, J. Bałchan, *Monografia młyna papierniczego w Dusznikach-Zdroju*, Duszniki-Zdrój 2018, s. 37-54.

cesarza rzymskiego i króla Czech Rudolfa II, który w 1607 roku nadał właścicielowi papierni Gregorowi Kretschmerowi herb oraz tytuł szlachecki. Wykazano również stosowanie dusznickiego papieru w Polsce. W 1607 roku we Wschowie, na południu Wielkopolski, zaprowadzono księgę posług parafialnych, złożoną z arkuszy pochodzących z Dusznik¹⁷, a w 1644 roku kancelaria króla Władysława IV prowadziła korespondencję przy wykorzystaniu papieru z dusznickim znakiem wodnym; list z podpisem monarchy zachował się w Bibliotece Polskiej Akademii Nauk w Kórniku¹⁸. Dzięki uzyskaniu w 1750 roku tytułu królewskiego papiernika, właściciel dusznickiego młyna Anton Benedikt Heller oraz jego następcy stali się dostawcami papieru do licznych pruskich urzędów. Wówczas jednym z największych ich problemów było zabezpieczenie odpowiednich dostaw szmat¹⁹.

2. Widok dusznickiej papierni od strony północno-wschodniej. Fotografia sprzed 1913 roku. Źródło: H. Goetz, A. Konwiarz, *Alt-Schlesien: Architektur, Raumkunst, Kunstgewerbe*, Stuttgart 1913, s. 230

Wysoka opłacalność produkcji przynosiła dusznickim papiernikom znaczne dochody, które przeznaczali na unowocześnianie oraz na rozbudowę i ozdabianie młyna papierniczego. Dzięki ich trosce papiernia stała się jednym z najpiękniejszych obiektów produkcyjnych w Europie. Właściciele młyna zaliczani byli do miejscowych elit, a niektórzy z nich pełnili funkcje burmistrzów i rajców miejskich. Swym bogactwem potrafili się jednak dzielić z miejscową społecznością. Na początku XVII wieku sfinansowali budowę nowego dusznickiego kościoła protestanckiego²⁰. Wielu z nich proszono o zostanie chrzestnymi lub świadkami zaślubin – rekordzistką w tej dziedzinie była rządząca papiernią w latach 1779-1802 Antonia Josepha Ossendorf, która do chrztu trzymała ponad 120 dzieci²¹.

¹⁷ *Księga posług z Wschowy* (w zbiorach ks. dr. hab. Roberta R. Kufla, dyrektora Archiwum Diecezjalnego w Zielonej Górze).

¹⁸ M. Szymczyk, *Główne kierunki sprzedaży dusznickiego papieru w XVI i XVII wieku*, „Rocznik Muzeum Papiernictwa” 2018, t. 12, s. 15-18.

¹⁹ R. Sachs, *Zawartość jednostek archiwalnych 1322 i 1323 zespołu akt miasta Dusznik w Archiwum Państwowym we Wrocławiu, oddział w Kamieńcu Żąbkowickim, zespół Akt miasta Duszniki-Zdrój, Urkunden betr. die Papiermühle genannt „Acta zur Münsterbergersammlung aus den Jahren 1713-1794”*, Wrocław 2019, s. 66 nn. (opracowanie niepublikowane).

²⁰ M. Szymczyk, R. Sachs, R. Eysymontt, J. Bałchan, op. cit. [16], s. 40-48.

²¹ D. Błaszczuk, R. Sachs, *Słownik papierników śląskich do 1945 roku, cz. 3: M-R*, „Rocznik Muzeum Papiernictwa” 2009, t. 3, s. 95-96.

W XIX wieku, z powodu ekspansji fabryk papieru, sytuacja dusznickiego młyna stopniowo zaczęła się pogarszać. W 1905 roku ostatni papiernik Karl Wiehr próbował ratować przedsiębiorstwo, instalując w zabytkowym budynku niewielką maszynę do produkcji tektury. Prawdopodobnie wtedy w Dusznikach zaprzestano wytwarzania papieru ręczną techniką²².

2.1.2. Młyn papierniczy w Stroniu (Seitenberg)

Drugi młyn papierniczy na ziemi kłodzkiej powstał przed 1702 rokiem w Stroniu. Wówczas tamtejszemu papiernikowi przyznano tereny zbiórki szmat w dobrach panów von Althan, obejmujących m.in. Międzylesie i Roztoki²³. Działalność nowej czerpalni mocno uderzała w interesy dusznickich papierników, którzy w kolejnych latach intensywnie zabiegali o wyłączne prawo do zbiórki surowca na obszarze całego hrabstwa. Mimo to na początku XVIII wieku ostatni ze szlacheckiego rodu Kretschmerów nie radził sobie zbyt dobrze z prowadzeniem przedsiębiorstwa (zresztą w 1706 roku pozbył się młyna, sprzedając go)²⁴ i być może tę sytuację wykorzystał papiernik ze Stronia. Przywilej dla nowego młyna miał być kilkakrotnie przedłużany, aż w końcu w 1729 roku dusznicki papiernik zrzekł się roszczeń do przyznanych mu obszarów²⁵. Stronńska papiernia działała prawdopodobnie z przerwami, gdyż w ankiecie przedstawionej władzom pruskim w 1763 roku właściciel dusznickiego młyna Anton Benedikt Heller na pytanie, ile papierni istnieje w hrabstwie, odpowiedział, że tylko jedna, w Dusznikach, a na pytanie, czy od 1748 roku jakieś papiernie upadły, nie udzielił odpowiedzi²⁶. Zatem młyn w Stroniu przypuszczalnie wcześniej przerwał działalność. W świetle obecnego stanu badań trudno ustalić, kiedy wznowił funkcjonowanie, wydaje się jednak, że nie wcześniej niż pod koniec lat 20. XIX stulecia²⁷. Papiernia w Stroniu wspomniana została ponownie w 1830 roku. Eksploatowano tam wówczas jedną każdą czerpalną²⁸, taką informację powtórzono również

²² M. Szymczyk, R. Sachs, R. Eysymontt, J. Bałchan, op. cit. [16], s. 57-61.

²³ K. Maleczyńska, op. cit. [7], s. 46.

²⁴ M. Szymczyk, R. Sachs, R. Eysymontt, J. Bałchan, op. cit. [16], s. 47-48.

²⁵ K. Maleczyńska, op. cit. [7].

²⁶ R. Sachs, *Zawartość jednostek archiwalnych...* [19], s. 184 a.

²⁷ W 1823 roku ukazały się opisy hrabstwa kłodzkiego autorstwa ówczesnego burmistrza Bystrzycy Kłodzkiej C.B. Hallmanna, który podał informację, że na początku XIX wieku na ziemi kłodzkiej działała tylko jedna papiernia, a w chwili przygotowywania dzieła do druku aż cztery, z których wymienił zakłady w Dusznikach, Goworowie i Jaworku. Ponadto wiadomo (zob. przyp. 59), że w tym czasie istniała jeszcze papiernia w Podborzu, zatem młyn papierniczy w Stroniu wówczas jeszcze nie prowadził działalności. K.B. Hallmann, *Briefe über die Grafschaft Glaz: Von Reisenden als Wegweiser zu gebrauchen*, Reichenbach 1823, s. 61-62.

²⁸ J.G. Knie, *Alphabetisch-Statistisch-Topographische Uebersicht aller Dörfer, Flecken, Städte und andern Orte der Königl. Preuß. Provinz Schlesien, mit Einschluß des ganzen jetzt zur Provinz gehörenden Markgrafthums Ober-Lausitz, und der Grafschaft Glatz: nebst beigefügter Nachweisung von der Eintheilung des Landes nach den verschiedenen Zweigen der Civil-Verwaltung mit drei besondern Tabellen*, Breslau 1830, s. 721.

w wykazie z 1845 roku²⁹. Była to zatem niewielka wytwórnia. W 1832 roku papiernik ze Stronia Joseph Urban wymieniony został przy okazji chrztu w rodzinie kowala Franza Volkmera³⁰. Przed 1886 rokiem papiernia została przebudowana na inny zakład³¹.

2.1.3. Dolna papiernia w Dusznikach

W 1709 roku właściciel dusznickiej papierni Johan Anton Heller kupił stojący nieopodal dotychczasowego młyna budynek dawnej kuźni, przebudowany przed laty na tartak. Przy pomocy wielkich nakładów finansowych (1000 talarów) przystosował obiekt do produkcji papieru. Zakład nazwano dolną papiernią, ponieważ znajdował się poniżej dotychczasowego młyna³². Informacje o nim pojawiają się jeszcze na początku lat 20. XIX wieku³³. Dolna papiernia była częścią przedsiębiorstwa Hellerów i Ossendorfów. Prawdopodobnie przetwarzano tam szmaty na masę papierniczą, a dalsze etapy produkcji realizowano w starym młynie papierniczym.

2.1.4. Młyn papierniczy w Piaskowicach (Friedrichsgrund)³⁴

Zabudowania Piaskowic rozrzucone były pomiędzy Lasówką a Mostowicami, w pobliżu granicznej rzeki Dzikiej Orlicy. Na wschód od Piaskowic, w odległości 25 km leży Bystrzyca Kłodzka, a niespełna 20 km na północny-zachód – Duszniki. Po II wojnie światowej miejscowość znacznie się wyludniła, a jej obszar włączono do przyległych Mostowic³⁵.

Papiernia w Piaskowicach powstała prawdopodobnie w latach 30. XIX wieku³⁶. Rozwijała się znacznie lepiej niż inne tego typu zakłady z powiatu bystrzyckiego. Na początku lat 40. XIX wieku zainstalowano tu maszynę papierniczą, ale prawdopodobnie jeszcze przez pewien czas kontynuowano produkcję papieru czerpane-go, gdyż w wykazie z 1845 roku oprócz maszyny wliczono dwie kadzie czerpal-

²⁹ Idem, *Alphabetisch-Statistisch-Topographische Uebersicht der Dörfer, Flecken, Städte und andern Orte der Königl. Preuss. Provinz Schlesien : nebst beigefügter Nachweisung von der Eintheilung des Landes nach den Bezirken der drei königlichen Regierungen, den darin enthaltenen Fürstenthümern und Kreisen, mit Angabe des Flächeninhaltes, der mittlern Erhebung über die Meeresfläche, der Bewohner, Gebäude, des Viehstandes usw.*, Breslau 1845, s. 630.

³⁰ D. Błaszczuk, R. Sachs, *Słownik papierników śląskich do 1945 roku*, cz. 4: S-Z, „Rocznik Muzeum Papiernictwa” 4 (2010), s. 179.

³¹ K. Maleczyńska, op. cit. [7], s. 151.

³² M. Szymczyk, R. Sachs, R. Eysymontt, J. Bałchan, op. cit. [16], s. 48-49.

³³ K.F. Mosch, *Wody mineralne Szląskie i Hrabstwa Glackiego*, Wrocław 1821, s. 97.

³⁴ K. Maleczyńska, op. cit. [7], s. 146. Na ziemi kłodzkiej nazwę Friedrichsgrund nosiły dwie miejscowości: Batorów oraz Piaskowice. W przywoływanym opracowaniu omyłkowo wykazano, że papiernia znajdowała się w Batorowie.

³⁵ *Popularna encyklopedia Ziemi Kłodzkiej*, t. 3, Kłodzko 2010, s. 105-106.

³⁶ W notatce o Piaskowicach z 1830 roku jeszcze tego zakładu nie ma. J.G. Knie, *Alphabetisch-Statistisch-Topographische...*, 1830 [28], s. 162.

ne³⁷. Wydajność piaskowickiej czerpalni była zatem zbliżona do wydajności młyna w Dusznikach, jednak dzięki zastosowaniu maszynowej produkcji zakład mocno wyprzedzał najstarszą papiernię w hrabstwie kłodzkim.

2.1.5. Młyn papierniczy w Goworowie (Lauterbach) k. Międzylesia

Goworów jest jedną z najstarszych i zarazem największych wsi w południowej części ziemi kłodzkiej. Już w XVIII wieku miejscowość stała się dużym ośrodkiem tkactwa. Dalszy rozwój miejscowego przemysłu nastąpił w XIX stuleciu. Oprócz papierni działało tu sześć młynów wodnych, dwie olejarnie, dwa folusze, dwa tartaki i liczne warsztaty tkackie³⁸.

3. Dawna papiernia w Goworowie. Widok z 2017 roku. Fot. Jacek Halicki.

Źródło: <<https://commons.wikimedia.org/w/index.php?curid=61559609>> [dostęp: 2 listopada 2020]

Budynek młyna powstał przypuszczalnie w 1811 roku, o czym świadczy ręcznie kuty metalowy ornament nad drzwiami. Początkowo prowadzono w nim prawdopodobnie inną działalność produkcyjną. Informacja o papierni w Goworowie pojawiła się dopiero w opublikowanym w 1823 roku zbiorze esejów o ziemi kłodzkiej, autorstwa C.B. Hallmanna, ówczesnego burmistrza Bystrzycy Kłodzkiej³⁹. Opisując

³⁷ Idem, *Alphabetisch-Statistisch-Topographische...*, Breslau 1845 [29], s. 139.

³⁸ *Popularna encyklopedia Ziemi Kłodzkiej*, t. 1, Kłodzko 2009, s. 219.

³⁹ G. Pisarski, *Listy o Hrabstwie Kłodzkim Krystiana Bogumila Hallmanna 1823*, „Zeszyty Muzeum Ziemi Kłodzkiej” 1990, nr 3, s. 48.

podróż z Międzylesia do Wilkanowa, wspominał on o dwóch nowo założonych piarniach, m.in. w Goworowie⁴⁰. Młyn papierniczy z jedną kadzią wymieniony został z zestawieniu z 1830 roku⁴¹.

W latach 30. XIX wieku właścicielem goworowskiej piarni był Friedrich Wilhelm Helwig, jego małżonka została dwukrotnie wymieniona jako matka chrzestna: w 1833 roku w rodzinie Viktorina Luxa oraz w 1838 roku u Josepha Bittnera, dzierżawcy wyszynku w Domaszkwie⁴². Zapewne niebawem zaprzestano wytwarzania papieru w Goworowie, gdyż w 1845 roku w dawnym młynie papierniczym eksploatowano maszynę do skręcania przędzy⁴³. W późniejszym okresie piarnia pełniła funkcję młyna zbożowego, piekarni, a nawet elektrowni wodnej⁴⁴. Obiekt ten istnieje do dziś i jest budynkiem mieszkalnym. Na dawne przeznaczenie związane z produkcją papieru wskazuje trzypoziomowy strych z rzędami okienek wietrznikowych, umożliwiających regulację suszenia papieru (fot. 3).

2.1.6. Młyn papierniczy w Jaworku (Urniß) k. Międzylesia

Leżący w gminie Bystrzyca Kłodzka Jaworek już w XVIII wieku posiadał dwa młyny wodne. W kolejnym stuleciu miejscowość stała się znaczącym ośrodkiem tkactwa chałupniczego. Powstała tu również gorzelnia i młyn papierniczy⁴⁵.

O piarni w Jaworku odnaleziono dotąd niewiele informacji. Młyn rozpoczął działalność na początku lat 20. XIX stulecia, a pierwsza wzmianka o nim pochodzi z siódmego listu wspomnianego już burmistrza Bystrzycy Kłodzkiej C.B. Hallmana. Wprawdzie nie podaje on nazwy miejscowości, lecz informuje, że młyn papierniczy leży na drodze pomiędzy Wilkanowem a Międzylesiem, u podnóża stromej góry⁴⁶. Młyn wymieniono jeszcze w 1830⁴⁷ i 1845 roku. Posiadał wówczas jedną kadź czerpalną⁴⁸. O dalszych losach zakładu brakuje informacji. Niewykluczone, że w kolejnych latach zaprzestał działalności z powodu konkurencyjnej fabryki papieru z Piaskowic, która po wprowadzaniu maszynowej produkcji wykazywała zwiększone zapotrzebowanie na szmaty oraz wytwarzała znacznie więcej papieru, niż można było wyprodukować ręcznie. W latach 70. i 80. XIX wieku w Jaworku działała ścieśralnia drewna, jednak nie sposób dziś stwierdzić, czy zakład ten był kontynuatorem założonego pół wieku wcześniej młyna papierniczego.

⁴⁰ K.B. Hallmann, op. cit. [27], s. 61-62.

⁴¹ J.G. Knie, *Alphabetisch-Statistisch-Topographische...*, 1830 [28], s. 412.

⁴² D. Błaszczuk, R. Sachs, *Słownik papierników śląskich do 1945 roku, cz. 2: H-L*, „Rocznik Muzeum Papiernictwa” 2008, t. 2, s. 121.

⁴³ J.G. Knie, *Alphabetisch-Statistisch-Topographische...*, 1845 [29], s. 354.

⁴⁴ *Goworów. Na drodze odkryć. Młyn papierniczy*, <<http://siecnajciekawszychwsi.pl/60/mlyn-papierniczy.html>> [dostęp: 10 lipca 2020].

⁴⁵ *Popularna encyklopedia Ziemi Kłodzkiej*, t. 1 [38], s. 294-295.

⁴⁶ K.B. Hallmann, op. cit. [27], s. 61.

⁴⁷ J.G. Knie, *Alphabetisch-Statistisch-Topographische...*, 1830 [28], s. 807.

⁴⁸ Idem, *Alphabetisch-Statistisch-Topographische...*, 1845 [29], s. 705.

2.1.7. Młyn papierniczy w Bystrzycy Kłodzkiej (Habelschwerdt)

O młynie papierniczym w Bystrzycy Kłodzkiej zachowało się niewiele informacji. Rozpoczął działalność już po zniesieniu dawnych przywilejów, w tym praw papierni z Dusznik i Stronia do pozyskiwania szmat na terenie hrabstwa kłodzkiego⁴⁹. W październiku 1823 roku miasto zostało zniszczone przez pożar⁵⁰, zatem młyn powstał zapewne już po tej katastrofie.

Spośród historyków ziemi kłodzkiej jako pierwszy informację o bystrzyckim młynie podał Wilhelm Hohaus⁵¹, nie uściślając jednak okresu jego funkcjonowania. Kolejną wzmiankę o papierni można znaleźć w opracowaniu wydanym pod koniec XIX wieku przez Franza Volkmera, przy okazji opisu stanu Bystrzycy Kłodzkiej z 1840 roku⁵². Z kolei w zestawieniach opracowanych przez Johanna Georga Knie, a wydanych w 1830⁵³ i 1845 roku, młyn nie był wymieniony⁵⁴, stąd wniosek, że działał stosunkowo krótko. Być może rozwojowi tego zakładu przeszkodziła papiernia w nieodległych Piaskowicach, która właśnie około 1840 roku wprowadziła rewolucyjną w tamtym czasie produkcję papieru techniką maszynową, zatem skutecznie konkurowała na lokalnym rynku zarówno o surowiec, jak i o klientów.

2.1.8. Młyn papierniczy w Podborzu (Hartau)⁵⁵

Jedyna papiernia w północnej części ziemi kłodzkiej została założona w XIX wieku w Podborzu⁵⁶, wsi sąsiadującej wówczas ze wschodnim przedmieściem Dusznik. Miejscowość o charakterze rolniczym przeszła wówczas proces uprzemysłowienia. Oprócz młyna papierniczego działały tu dwa młyny zbożowe, dwa tartaki, dwa folusze, pięćdziesiąt warsztatów tkackich przetwarzających bawełnę i pięć przetwarzających len. Pod koniec XIX stulecia powstała także szlifiernia szkła. Na początku XX wieku Podborze połączone było zabudowaniami ze Szczytną, a w 1960 roku zostało do niej administracyjnie włączone⁵⁷. Z czasem nazwa miejscowości uległa zapomnieniu. Obecnie dawne Podborze stanowi dwie ulice Szczytnej: Robotniczą i Wiejską.

⁴⁹ K. Maleczyńska, op. cit. [7], s. 147.

⁵⁰ A. Herzig, M. Ruchniewicz, *Dzieje Ziemi Kłodzkiej*, Hamburg – Wrocław 2008, s. 228-230.

⁵¹ W. Hohaus, op. cit. [5], s. 329.

⁵² F. Volkmer, *Geschichte der Stadt Habelschwerdt*, t. 2, Habelschwerdt 1897, s. 190. Składam serdeczne podziękowania Pani Profesor Małgorzacie Ruchniewicz za pomoc w poszukiwaniach informacji potwierdzających istnienie bystrzyckiego młyna papierniczego.

⁵³ J.G. Knie, *Alphabetisch-Statistisch-Topographische...*, 1830 [28], s. 937-938.

⁵⁴ Idem, *Alphabetisch-Statistisch-Topographische...*, 1845 [29], s. 834.

⁵⁵ Składam serdeczne podziękowania Panu Marianowi Halembie za pomoc w pozyskiwaniu informacji na temat papierni z Podborza i Szczytnej.

⁵⁶ K. Maleczyńska, op. cit. [7], s. 146-152.

⁵⁷ *Słownik geografii turystycznej Sudetów*, t 14: *Góry Bystrzyckie, Góry Orlickie*, red. M. Staffa, Wrocław 1992, s. 171-172.

Młyn wzniesiono nad rzeką Bystrzycą Dusznicką, w środkowej części Podborza, niespełna 3 km na wschód od dusznickiego młyna papierniczego⁵⁸. Ten zakład powstał już po zniesieniu dawnych przywilejów dusznickiej papierni, zatem bez większych przeszkód mógł pozyskiwać szmaty na obszarach, które jeszcze na początku XIX stulecia zastrzeżone były dla papierni dusznickiej. Z powodzeniem również sprzedawał papier odbiorcom zaopatrującym się wcześniej głównie w Dusznikach.

Założenie papierni można datować na okres przed 1820 rokiem, gdyż znak wodny z pruskim orłem i napisem „HARTAU” odnaleziony został na dokumencie z 27 czerwca 1820 roku⁵⁹. Papiernię wymieniono w zestawieniach opublikowanych w 1830⁶⁰ oraz w 1845 roku. Wiadomo również, że wyposażona była w jedną kładź czerpalną⁶¹. W zestawieniu regionalnym z 1858 roku pojawiła się informacja o fabryce papieru w Podborzu, należącej do niejakiego Haucka⁶². Można przypuszczać, że powstała ona w wyniku przebudowy młyna papierniczego.

2.2. Fabryki branży papierniczej

2.2.1. Fabryka papieru w Piaskowicach

Na ziemi kłodzkiej pierwszą papiernią, w której wytwarzano papier techniką maszynową, był zakład w Piaskowicach. Na podstawie dostępnych informacji wiadomo, że maszynę papierniczą zainstalowano tam przed 1845 rokiem⁶³. Urządzenie skonstruowane zostało przez zakład mechaniczny Johanna Scholza z Żukowa pod Głogowem. Według danych z 1855 roku oprócz maszyny papierniczej w Piaskowicach eksploatowano cztery holendry, energii urządzeniom fabrycznym dostarczała woda⁶⁴. Po wprowadzeniu maszynowej techniki produkcji wytwórnia stała się największym producentem papieru na obszarze ziemi kłodzkiej, znacznie wyprzedzającym pozostałe młyny papiernicze. Stanowiła zatem dla nich dużą konkurencję nie tylko na rynku gotowego papieru, ale również jako odbiorca surowców. Niewykluczone, że to właśnie z powodu aktywności fabryki z Piaskowic zakończyły działalność czerpalnie papieru w Bystrzycy Kłodzkiej, Goworowie, Stroniu czy Jaworku.

⁵⁸ Lokalizacja papierni możliwa jest dzięki informacji prasowej z 1897 roku o planach budowy szlifierni szkła w Podborzu, w miejscu już w tamtym czasie nieczynnej fabryki tektury. „Der Gebirgsbote” 1897, nr 94 (32 listopada 1897).

⁵⁹ W archiwum parafii pw. św. Bartłomieja w Czermnej, w dokumentacji z lat 20. XIX wieku odnaleziono arkusze ze znakiem wodnym „Hartau”. Teczka *Acta 1804-1842*.

⁶⁰ J.G. Knie, *Alphabetisch-Statistisch-Topographische...*, 1830 [28], s. 239.

⁶¹ Idem, *Alphabetisch-Statistisch-Topographische...*, 1845 [29], s. 207.

⁶² *Handbuch der Provinz Schlesien*, Breslau 1858, s. 351.

⁶³ J.G. Knie, *Alphabetisch-Statistisch-Topographische...*, 1845 [29], s. 139.

⁶⁴ L. Müller, *Die Fabrikation des Papiers in Sonderheit auf der Maschine gefertigten*, Berlin 1855, s. XVII.

Fabryka w Piaskowicach do połowy lat 80. XIX stulecia wymieniana była jako własność Willibalda Lehra. W 1886 roku zakład był prowadzony przez spółkę J. Lehr & Co., natomiast w 1887 roku jego właścicielem był Alb. Habel. Po raz ostatni w branzowym wykazie papierni wymieniona została w 1889 roku. Do przygotowywania masy wykorzystywano tam cztery holendry. Maszyna papiernicza miała 42 cale szerokości⁶⁵ (nieco ponad 1 m), zatem jak na standardy lat 80. XIX wieku była niewielka. Na podstawie szerokości urządzenia, jego wydajność można szacować na około 200-400 kg papieru w ciągu dnia. Ze skromnego opisu zakładu wynika, że od wprowadzenia maszynowej produkcji w papierni nie dokonywano poważniejszych inwestycji i eksploatowano ją do całkowitego zużycia urządzeń produkcyjnych.

4. Zabudowania po papierni w Piaskowicach. Widok z 1909 roku.
Fot. ze zbiorów Andrzeja Sadowskiego

W 1886 roku właściciele huty szkła w Lasówce przebudowali dawną szmaciarnię na szlifiernię szkła. Pozostałe zabudowania po papierni około 1906 roku zostały zaadaptowane do produkcji kamieni do sztucznej biżuterii⁶⁶.

⁶⁵ *Adressbuch der Maschinen-Papier- und Pappen-Fabriken sowie der Holzstoff- & Holzpappen-, Strohstoff- & Cellulose-Fabriken des Deutschen Reiches, Oesterreich-Ungarns und des Schweiz*, Biberach 1889, s. 44.

⁶⁶ *Kaiserwalde einst und jetzt. Festschrift zum 250 jährigen Bestehen des Dorfes und aus Anlaß der Weihe seiner ersten Kirche*, [b.m.w.] 1912, s. 11, 14.

2.2.2. Fabryka papieru i ścieralnia w Piekielnej Dolinie (Höllenthal)

Piekielna Dolina to obszar leżący wzdłuż Bystrzycy Dusznickiej, pomiędzy Szczytną a Polanicą. W latach 1845-1850 wybudowano drogę, która przyczyniła się do gospodarczej aktywizacji tego regionu⁶⁷. Już w XIX wieku istniały tu dwie kolonie: Höllenberg (Piekielna Góra) i Felicienhütte (brak polskiej nazwy). W okolicach drugiego z przysiółków znajdowała się huta szkła – jedna z najwcześniejszych na tym terenie. Działała tu również kuźnia, w której wytwarzano m.in. sierpy i kosy. Ten zakład upadł jednak w połowie XIX wieku z powodu wyczerpania ród żelaza. Przed II wojną światową Höllenberg administracyjnie należał do Szczytnej, zaś Felicienhütte do Polanicy, choć cała okolica ciążyła ku Szczytnej⁶⁸. Po wojnie dawny podział został utrwalony: Piekielna Góra jest częścią Szczytnej, zaś Piekielna Dolina wraz z dawną Felicienhütte należy do Polanicy.

Fabryka papieru na obszarze ówczesnego przysiółka Felicienhütte została założona prawdopodobnie już pod koniec lat 50. XIX stulecia. Wskazuje na to informacja zamieszczona w rocznym sprawozdaniu pruskiego urzędu handlowego za 1860 rok, dotycząca założenia w poprzednich latach na Śląsku dwóch nowych fabryk papieru, z których jedna powstała w hrabstwie kłodzkim⁶⁹. Prawdopodobnie ta fabryka została wymieniona w 1861 roku, w miejscowości Neuheide (obecnie część Polanicy), jej właścicielem był wówczas J. Hilbert⁷⁰. Według najstarszych dwóch wydań książek adresowych przemysłu papierniczego, opracowanych przez wydawnictwo niemieckiego tygodnika „Wochenblatt für Papierfabrikation”, w Dusznikach k. Kłodzka (Reinerz b. Glatz) miała znajdować się fabryka papieru H. Hilperta⁷¹, co należy uznać za pomyłkę (o ile w źródłach chodzi o tę samą fabrykę). W wydaniu książki z 1875 roku wymieniona jest już fabryka w Felicienhütte. Właścicielem zakładu, w którym eksploatowano wówczas jedną maszynę papierniczą, był Johan Letzel⁷². W 1880 roku papiernia należała do Hugo Falscha⁷³, a w 1886 roku do Louisa Kuschela⁷⁴. Z tego czasu pochodzi

⁶⁷ *Popularna encyklopedia Ziemi Kłodzkiej*, t. 3 [35], s. 108.

⁶⁸ M. Tatus, *Wspomnienia o Szczytnej, okręg Kłodzko, Śląsk, słowem i obrazem*, tłum. S. Włośniewski (oryg. M. Tatus, *Erinnerungen an Rückers, Kreis Glatz, Schlesien, in Wort und Bild*, Dortmund – Sölde 1999), s. 24, 27, 41 <https://docplayer.pl/8055349-Wspomnienia-o-szczytnej-okreg-klodzko-slask-slowem-i-obrazem.html#show_full_text> [dostęp: 29 września 2020].

⁶⁹ *Aus den Jahresbericht der preussischen Handelskammern für 1860*, „Central-Blatt für deutsche Papierfabrikation” XII (1861), nr 20, s. 315.

⁷⁰ *Handbuch der Provinz Schlesien*, cz. 2, Breslau 1861, s. 92.

⁷¹ *Adressbuch der Maschinen-Papier-Fabriken und der Holzstoff-Fabriken des deutschen Reichs, Oesterreichs und der Schweiz*, Biberach 1872, s. 9; *Adressbuch der Maschinen-Papier-Fabriken und der Holzstoff-Fabriken des deutschen Reichs, Oesterreichs und der Schweiz*, wyd. 2, Biberach 1872, s. 12.

⁷² *Adress-Buch der Maschinen-Papier-Fabriken und der Holzstoff- Strohstoff- & Cellulose-Fabriken des deutschen Reichs, Oesterreich-Ungarns und der Schweiz*, Biberach 1875, s. 12.

⁷³ *Adressbuch der Maschinen-Papier- und Pappen-Fabriken so wie Holzstoff- Strohstoff- & Cellulose-Fabriken des deutschen Reiches, Oesterreich-Ungarns und der Schweiz*, Biberach 1880, s. 24.

⁷⁴ *Adressbuch der Maschinen-Papier- und Pappen-Fabriken so wie Holzstoff- & Holzpappen-, Strohstoff- & Cellulose-Fabriken des deutschen Reiches, Oesterreich-Ungarns und der Schweiz*, Biberach 1886, s. 38.

więcej informacji na temat zakładu. Wiemy, że wytwarzano tam papiery conceptowe, listowe, filtracyjne, bibuły cienkie i grube oraz kartony na okładki do akt⁷⁵. Najpóźniej na początku lat 90. XIX wieku w ofercie Kuschela pojawiły się papiery ze ścieru brązowego, które z czasem stały się głównym produktem zakładu z Piekielnej Doliny. Nie wiadomo, kiedy fabryka wzbogaciła się o własną ścieralnię; pierwsze informacje o produkcji ścieru pochodzą z początku XX wieku⁷⁶.

W 1919 roku nowym właścicielem fabryki został Hermann Kurth. Dekoniunktura z czasów I wojny światowej spowodowała jednak problemy zakładu. W okresie międzywojennym nie produkowano tu już papieru, lecz ścier na sprzedaż⁷⁷. W 1925 roku powołano spółkę akcyjną pod nazwą Felicienhütte A.G., pod zarządem Herlta. Zakład był wówczas wyposażony w ścierak i odwadniarkę do ścieru, która służyła również do wytwarzania tektury. Moc urządzeń energetycznych szacowano na 60 KM (para) i 200 KM (woda)⁷⁸. Wszystko wskazuje na to, że fabryka nie przetrwała zbyt długo. Nie znalazła się już w zestawieniu z 1927 roku, opisującym ówczesny śląski przemysł papierniczy⁷⁹. Ostatni raz wymieniona została w 1932 roku, jednak nie sposób stwierdzić, czy wówczas prowadziła jeszcze działalność.

2.2.3. Fabryka tektury i ścieru w Podborzu

Fabryka powstała prawdopodobnie w wyniku przebudowy tamtejszego młyna papierniczego. Po raz pierwszy wymieniona została w regionalnym wykazie wydrukowanym w 1858 roku, a należała wówczas do Haucka⁸⁰. Można zatem przypuszczać, że maszynowa produkcja papieru została uruchomiona przed tą datą. Informacja o zakładzie w Podborzu należącym do C. Haucka widnieje w dwóch kolejnych edycjach regionalnego wydawnictwa⁸¹. Z kolei w książkach adresowych branży papierniczej pierwsza wzmianka o fabryce pojawiła się dopiero w publikacji z lat 1884-1885. Właścicielem przedsiębiorstwa, które specjalizowało się w produkcji ścieru i tektury, był wówczas Paul Hauck⁸². Na początku lat 90. XIX wieku fabryka na krótko stała się własnością Hugo Hempela. Wytwarzała białą, szarą i brązową tekturę o powierzchni

⁷⁵ *Adressbuch der Maschinen-Papier...*, 1889 [65], s. 43.

⁷⁶ *Adressbuch der Maschinen-Papier- und Pappen-Fabriken so wie Holzstoff-, Holzpappen-, Strohhoff- und Cellulose-Fabriken des deutschen Reiches, Österreich-Ungarns u. der Schweiz*, Biberach 1892, s. 52; *Adressbuch der Maschinenpapier- und Pappenfabriken so wie Holzstoff-, Holzpappen-, Strohhoff- u. Cellulose-Fabriken des deutschen Reiches*, Biberach 1903-1904, s. 78, 87.

⁷⁷ *Adreßbuch der Papier-, Pappen-, u. Papierstoffabriken Deutschlands*, Biberach 1925, s. 146-147.

⁷⁸ *Birkner. Adressbuch der Papierindustrie Europas*, Berlin 1932, s. 198.

⁷⁹ O. Vangerow, *Die heutige schlesische Papierfabrikation*, „Zellstoff und Papier” 1927, nr 7. Wykaz zakładów papierniczych z obszaru kłodzkiego na s. 295-296.

⁸⁰ *Handbuch der Provinz...*, 1858 [62], s. 351.

⁸¹ *Handbuch der Provinz...*, 1861 [70], cz. 2, s. 92; *Handbuch der Provinz Schlesien*, cz. 2, Breslau 1864, s. 111.

⁸² *Adressbuch der Maschinen-Papier- und Pappen-Fabriken so wie Holzstoff- Strohhoff- & Cellulose-Fabriken des deutschen Reiches, Oesterreich-Ungarns und der Schweiz*, Biberach 1884-1885, s. 33.

imitującej skórę⁸³. Już w 1892 roku zakład został wzięty w dzierżawę przez kupca z Wałbrzycha A. Wehnera⁸⁴. Na podstawie danych z 1894 roku był już jego własnością⁸⁵. Niestety, jest to ostatnia informacja o tej wytwórni w zestawieniach branży papierniczej, stąd można przypuszczać, że w połowie lat 90. XIX stulecia zakończyła ona działalność. W listopadzie 1897 roku w lokalnej prasie pojawił się komunikat, że w miejscu fabryki tektury powstanie wytwórnia szkła ze szlifiernią⁸⁶.

2.2.4. Fabryka ścieru w Polanicy (Altheide)

W kwestii początków fabryki ścieru w Polanicy istnieje sporo niejasności. W literaturze i źródłach można spotkać sprzeczne informacje na temat daty powstania ścieralni. Według zapisów z książki adresowej sprzed I wojny światowej zakład należący do rodziny Wittig powstał w 1864 roku⁸⁷. Wiadomość ta została powtórzona w artykule O. Vangerowa z 1927 roku⁸⁸. Jednak w książkach adresowych przemysłu papierniczego z lat 1925 i 1932 jako data założenia firmy widnieje rok 1873⁸⁹. W regionalnym zestawieniu przemysłowym z 1866 roku znajduje się natomiast zapis o fabryce kołków drewnianych i ścieru w Polanicy (Alt-Heide), należącej wówczas do W. Milerta⁹⁰ (według późniejszej pisowni Mielerta). W okresie międzywojennym polanicka fabryka ścieru zlokalizowana była nad rzeką Bystrzycą Dusznicką, tuż przed Piekelną Doliną, przy drodze łączącej uzdrowisko ze Szczytną (obecnie posesja nr 60-62 przy Al. Wojska Polskiego), fabryka Mielerta znajdowała się wprawdzie nad tą samą rzeką, tyle że kilkaset metrów dalej, w kierunku Szczytnej (dziś znajduje się tu Sanatorium Uzdrowskie Malwa)⁹¹. Można zatem uznać za prawdopodobne, że mamy do czynienia z dwiema ścieralniami w Polanicy, przy czym Mielert po pewnym czasie zaprzestał produkcji ścieru, względnie produkował ścier w zakładzie, którego właścicielami zostali nieco później Wittigowie. Bez względu na prawdziwość któregośkolwiek wariantu, rok 1864, jako data uruchomienia pierwszej polanickiej ścieralni, jest możliwy. Jednocześnie fabrykę w Polanicy należy uznać za pierwszą wytwórnię masy drzewnej do celów papierniczych na terenie ziemi kłodzkiej.

W książkach adresowych papiernictwa zapisy o ścieralni w Polanicy pojawiają się stosunkowo późno – dopiero na początku XX wieku. Zakład należał wówczas

⁸³ *Adressbuch der Maschinen-Papier...*, 1892 [76], s. 57.

⁸⁴ „Der Gebirgsbote” 1892, nr 27 (1 kwietnia 1892).

⁸⁵ *Adressbuch der Maschinen-Papier- und Pappen-Fabriken so wie Holzstoff-, Holzpappen-, Strohstoff- und Cellulose-Fabriken des deutschen Reiches, Österreich-Ungarns und der Schweiz*, Biberach 1894, s. 59.

⁸⁶ „Der Gebirgsbote” 1897, nr 94 (3 listopada 1897).

⁸⁷ *Adressbuch der Papierindustrie Deutschlands und der Schweiz*, Berlin 1914, s. 108.

⁸⁸ O. Vangerow, op. cit. [79], s. 296.

⁸⁹ *Adreßbuch der Papier...*, 1925 [77], s. 133; *Birkner...*, 1932 [78], s. II 88.

⁹⁰ *Handbuch der Provinz Schlesien*, cz. 2, Breslau 1866, s. 120.

⁹¹ Składam podziękowania Panu Henrykowi Grzybowskiemu za pomoc w zlokalizowaniu polanickiej fabryki oraz za informacje na jej temat.

do Augusta Wittiga⁹². W 1914 roku jego właścicielami byli August i Moritz Wittigowie. Ścieralnia wyposażona była wówczas w dwa czteroprasowe ścieraki napędzane turbinami wodnymi o mocy 50 KM, zatrudniała sześciu robotników. Dziennie produkowała około 2 t brązowego ścieru⁹³. Według danych z okresu międzywojennego w fabryce eksploatowano jeden ścierak łańcuchowy (nowocześniejszy niż ścierak prasowy) oraz maszynę służącą do odwadniania ścieru lub produkcji tektury, o wydajności do 3 t dziennie⁹⁴. Wittigowie oprócz ścieralni posiadali pensjonat Eisenhammer, w którym proponowali gościom lecznicze kąpiele w łągu pozyskiwanym z igliwia świerkowego, będącego produktem ubocznym w procesie wytwarzania ścieru⁹⁵. Ścieralnia działała jeszcze po II wojnie światowej.

2.2.5. Ścieralnia i fabryka papieru w Szczytnej (Rückers)

Szczytna spośród okolicznych miejscowości wyróżniała się uprzemysłowieniem. Od wieków zarówno sama miejscowość, jak i okoliczne wsie, będące obecnie częścią miasteczka (prawa miejskie Szczytna uzyskała dopiero w 1973 roku), słynęły z produkcji szkła. Ta branża dawała utrzymanie największej liczbie mieszkańców. Ponadto były tu liczne tartaki, przeżywające dynamiczny rozwój po uruchomieniu w 1890 roku linii kolejowej. Istotną rolę odgrywały kamieniołomy, przy dworcu kolejowym działały warsztaty obróbki kamienia, transportowanego do licznych odbiorców w całym Niemczech. Bloki kamienne ze Szczytnej zostały użyte do budowy budynku Reichstagu w Berlinie, katedry berlińskiej i ratusza w Hamburgu⁹⁶. W świetle najnowszych badań Szczytną można również zaliczyć do miejscowości, w których w drugiej połowie XIX stulecia rozwinął się przemysł papierniczy.

Tutejszy zakład papierniczy powstał nad rzeką Bystrzycą Dusznicką, w pobliżu miejsca, w którym pod koniec XIX wieku wybudowano dworzec kolejowy⁹⁷. Pierwsza wzmianka o fabryce ścieru, należącej wówczas do rodziny von Löbbecke, znajduje się w regionalnym zestawieniu zakładów przemysłowych z 1866 roku⁹⁸. Była to zatem, obok polanickiego zakładu, jedna z pierwszych na ziemi kłodzkiej wytwórnia masy drzewnej do celów papierniczych. W drugim wydaniu książki adresowej przemysłu papierniczego z 1872 roku jest mowa o fabrykach należących do W. Löbbecke, które produkowały ścier⁹⁹. Podobne informacje były powielane w kolejnych książkach adresowych aż do połowy lat 80. XIX wieku¹⁰⁰. Na tej podstawie możemy

⁹² *Adressbuch der Maschinenpapier...*, 1903-1904 [76], s. 85.

⁹³ *Adressbuch der Papierindustrie Deutschlands...*, [87], s. 108.

⁹⁴ O. Vangerow, op. cit. [79].

⁹⁵ H. Fundner, *Uzdrowisko Polanica przed i po 1925 r.* [w:] *Polanica Zdrój wczoraj i dziś*, t. 1 (1347–1946), red. H. Grzybowski, G. Wenzel, Nowa Ruda – Polanica-Zdrój 2006, s. 54.

⁹⁶ M. Tatus, op. cit. [68], s. 24-28.

⁹⁷ „Der Gebirgsbote” 1902, nr 45 (6 czerwca 1902).

⁹⁸ *Handbuch der Provinz...*, 1866 [90], cz. 2, s. 120.

⁹⁹ *Adressbuch der Maschinen-Papier...*, wyd. 2, 1872 [71], s. 12.

¹⁰⁰ *Adressbuch der Maschinen-Papier...*, 1884-1885 [82], s. 34.

przypuszczać, że ścier produkowany w zakładzie (lub zakładach) sprzedawany był początkowo innym papierniom. Brakuje danych na temat daty uruchomienia produkcji papieru w Szczytnej. Na pewno tutejsza papiernia działała w 1886 roku. Ze ścieru pozyskiwanego we własnej ścieralni wytwarzała na jednej maszynie brązowy papier pakowy. Jako właściciel fabryki wymieniana była wówczas spółka Wittig & Wöllmer¹⁰¹. Po raz ostatni papiernia i ścieralnia w Szczytnej figurują w zestawieniu branżowym z 1894 roku¹⁰². Z kolei w lokalnym piśmie z 1896 roku widnieje informacja, że fabryka została wydzierżawiona na dwa lata firmie Haber ze Zwierzyńca k. Oławy i wkrótce zostanie uruchomiona¹⁰³. Można jednak przypuszczać, że zakład nie działał zbyt długo, gdyż w kolejnych branżowych książkach adresowych nie pojawiły się o nim żadne informacje. W 1902 roku zabudowania papierni wraz z przyległym terenem w okolicach dworca kolejowego zakupiła firma F. Rohrbach i Karl Böhme z zamiarem wybudowania nowej szlifierni szkła¹⁰⁴. Notatka ta, mimo że pojawiła się już po zamknięciu papierni, pozwoliła ustalić lokalizację tego zakładu.

2.2.6. Fabryka tektury i ścieru w Szalejowie Górnym (Oberschwedelsdorf)

Szalejów Górny leży 10 km na zachód od Kłodzka. W górnej części miejscowości strumień Toczek wpada do rzeki Cicha, ta z kolei kończy swój bieg w sąsiednim Szalejowie Dolnym, wpadając do Bystrzycy Dusznickiej. Dotąd nie udało się ustalić, w którym miejscu znajdowała się tamtejsza fabryka ścieru i tektury.

Pierwsze informacje o zakładzie papierniczym w Szalejowie Górnym pojawiły się w wykazach branżowych już w 1872 roku¹⁰⁵. W 1880 roku właściciel fabryki poszukiwał żeliwnych wałków do prasy w maszynie papierniczej o szerokości 1,25 m¹⁰⁶. Po raz ostatni fabryka wymieniona została w 1908 roku. Przez cały okres działalności należała do Isidora Wolffa¹⁰⁷.

2.2.7. Fabryka ścieru w Młotach (Hammer)

Młoty są niewielką wsią leżącą 12 km na zachód od Bystrzycy Kłodzkiej, nad rzeką Bystrzycą Łomnicką. Początki miejscowości sięgają XIV stulecia, wówczas istniała tu kuźnica wytwarzająca kosy i klingi. W kolejnych wiekach powstał browar, tartak i kamieniołom¹⁰⁸, a przed 1872 rokiem ścieralnia. Jej właścicielem był

¹⁰¹ *Adressbuch der Maschinen-Papier...*, 1886 [74], s. 39, 42.

¹⁰² *Adressbuch der Maschinen-Papier...*, 1894 [85], s. 56, 61.

¹⁰³ „Der Gebirgsbote” 1896, nr 53 (3 lipca 1896).

¹⁰⁴ „Der Gebirgsbote” 1902 nr 45 (6 czerwca 1902).

¹⁰⁵ *Adressbuch der Maschinen-Papier...*, 1872 [71], s. 10; *Adressbuch der Maschinen-Papier...*, 1872² [71], s. 12.

¹⁰⁶ „Wochenblatt für Papierfabrikation” 1880, nr 46, s. 1610.

¹⁰⁷ *Adressbuch der Maschinenpapier- und Pappenfabriken so wie Holzstoff-, Holzpappen-, Strohstoff- und Cellulose-Fabriken des deutschen Reiches*, Biberach 1908-1909, s. 103.

¹⁰⁸ *Popularna encyklopedia Ziemi Kłodzkiej*, t. 2, Kłodzko 2009, s. 261.

Kleinert¹⁰⁹. Powstający w Młotach ścier sprzedawany był innym zakładom papierniczym, które przetwarzały go na papier lub tekturę. Zakład jako niezależne przedsiębiorstwo po raz ostatni pojawił się w spisie branżowym z 1894 roku¹¹⁰. Pod koniec XIX wieku został przejęty przez fabrykę papieru w Nowej Bystrzycy, która zapewne już w poprzednich latach była głównym odbiorcą wytwarzanego przez Kleinerta ścieru. Ostatni raz wymienia się go w książce adresowej z 1914 roku, jako oddział nowobystrzyckiej papierni¹¹¹.

2.2.8. Ścieralnia w Jaworku

W pierwszej połowie XIX wieku Jaworek był zaliczany do miejscowości papierniczych. Ostatnia informacja o tutejszym młynie papierniczym pochodzi z 1845 roku, stąd można przypuszczać, że w kolejnych latach zaprzestał on działalności. Tradycje papiernicze na kolejnych kilkanaście lat zostały przywrócone za sprawą ścieralni. Pierwsza wzmianka o fabryce, która należała wówczas do Benjamina Nitschke, pojawiła się w zestawieniu regionalnym przemysłu w 1872 roku¹¹². W branżowych książkach adresowych zakład wymieniono po raz pierwszy w wydaniu z lat 1878-1879, a po raz ostatni w edycji z lat 1884-1885. Jego właścicielem był C.F.W. Spiel¹¹³.

2.2.9. Fabryka ścieru w Wójtowicach (Voigsdorf)

Wójtowice leżą w połowie drogi z Bystrzycy Kłodzkiej do Młotów, nad rzeką Bystrzycą Łomnicką. Tutejsza ścieralnia w wydawnictwach branżowych pojawiła się po raz pierwszy w 1872 roku, należała wtedy do Franza Hoffmanna¹¹⁴. W późniejszych książkach przemysłu papierniczego figurowała jako własność Ferdinanda Hoffmanna¹¹⁵. Ścieralnia prawdopodobnie dostarczała surowiec dla fabryki papieru w Nowej Bystrzycy i przed 1914 rokiem stała się jej filią¹¹⁶. W 1921 roku zakład przejęła rodzinna firma Floriana (ojca) i Hansa (syna) Fizia. Według informacji z 1925 roku w fabryce eksploatowano dwa ścieraki i tekturówkę o szerokości 1,5 m, na której odwadniano ścier¹¹⁷. W książce adresowej z 1932 roku, zawierającej zapewne dane sprzed wielkiego kryzysu gospodarczego, podano, że firmą zarządzał

¹⁰⁹ *Adressbuch der Maschinen-Papier...*, 1872 [71], s. 10; *Adressbuch der Maschinen-Papier...*, 1872² [71], s. 12.

¹¹⁰ *Adressbuch der Maschinen-Papier...*, 1894 [85], s. 58.

¹¹¹ *Adressbuch der Papierindustrie Deutschlands...*, 1914 [87], s. 122.

¹¹² *Handbuch der Provinz Schlesien*, cz. 2, Breslau 1872, s. 150.

¹¹³ *Adress-Buch der Maschinen-Papier- und Pappen-Fabriken so wie Holzstoff- Strohstoff- & Cellulose-Fabriken des deutschen Reiches, Oesterreich-Ungarns und der Schweiz*, Biberach 1878-1879, s. 23; *Adressbuch der Maschinen-Papier...*, 1884-1885 [82], s. 34.

¹¹⁴ *Adressbuch der Maschinen-Papier...*, wyd. 2, 1872 [71], s. 12.

¹¹⁵ *Adressbuch der Maschinenpapier...*, 1908-1909 [107], s. 105.

¹¹⁶ *Adressbuch der Papierindustrie Deutschlands...*, 1914 [87], s. 122.

¹¹⁷ *Adreßbuch der Papier...*, 1925 [77], s. 155.

młodszy współwłaściciel – Hans Fizia. Park maszynowy w stosunku do poprzednich lat nie uległ zmianie. Urządzenia poruszane były energią wodną z dwóch turbin o łącznej mocy 135 KM. Zakład produkował dziennie do 1,5 t wysuszonego ścieru. Firma dawała zatrudnienie ośmiu robotnikom¹¹⁸. Książki adresowe z lat 1934 i 1935 potwierdziły jej działalność¹¹⁹, natomiast wydawnictwo z 1938 roku podało informację o zamknięciu zakładu¹²⁰. Podczas II wojny światowej fabryka funkcjonowała, jednak czynny był tylko jeden ścierak i maszyna odwadniająca ścier¹²¹.

2.2.10. Fabryka papieru w Nowej Bystrzycy (Neu Weistritz)

Papiernia w Nowej Bystrzycy¹²² leży na skraju wsi, przy granicy ze Starą Bystrzycą, w odległości około 4 km od Bystrzycy Kłodzkiej. Datę jej powstania trudno dziś precyzyjnie ustalić. W branżowych książkach adresowych z lat 30. i 40. XX wieku zapisano, że zakład powstał w 1872 roku¹²³. Wcześniejsze źródła wymieniają rok 1874¹²⁴ lub 1876¹²⁵. Fabryka prowadzona była przez firmę Prause & Co. Początkowo w Nowej Bystrzycy produkowano ścier, który przetwarzano na tekturę¹²⁶. W 1885 roku zakupiono maszynę papierniczą o szerokości 1,65 m, skonstruowaną przez firmę Gustawa Tolle z Niederschlemy w Saksonii¹²⁷. Zakład wyspecjalizował się w produkcji papieru z brązowego ścieru. Wytwarzany papier wykorzystywany był m.in. przez działającą w Bystrzycy Kłodzkiej fabrykę szpulek. Uruchomienie maszyny papierniczej znacznie zwiększyło zapotrzebowanie nowobystrzyckiej fabryki na ścier, co spowodowało rozwój ścieralni w kilku okolicznych miejscowościach. Jeszcze u schyłku XIX wieku firma Prause stała się właścicielem ścieralni w Młotach, Starej Bystrzycy i Wójtowicach¹²⁸. Przed I wojną światową zakład produkował brązowe i barwione papiery o gramaturze od 45 do 250 g/m². Zatrudniał 100 osób¹²⁹ i pod tym względem należał do największych w branży papierniczej na ziemi

¹¹⁸ Birkner..., 1932 [78], s. I 102.

¹¹⁹ Birkner: *Adressbuch der Papierindustrie Europas*, Berlin 1934, s. I 80; *Adreßbuch der Papier-, Pappen-, u. Papierstoffabriken Deutschlands*, Biberach 1935, s. 132.

¹²⁰ Birkner: *Adressbuch der Papierindustrie Europas*, Berlin 1938, s. I 79.

¹²¹ Birkner: *Adressbuch der Papierindustrie Europas*, Berlin 1944, s. I 102.

¹²² Fabryka doczekała się opracowania historii opublikowanej w 2010 roku. M. Szymczyk, *Polsko-czechosłowacki spór...* [13], s. 53-62.

¹²³ Birkner..., 1932 [78], s. I 98; Birkner: *Adressbuch der Papierindustrie Europas*, Berlin 1940, s. I 79.

¹²⁴ O. Vangerow, op. cit. [79], s. 295.

¹²⁵ *Adressbuch der Papierindustrie Deutschlands...*, 1914 [87], s. 122; „Wochenblatt für Papierfabrikation” 1920, nr 6, s. 427.

¹²⁶ *Adress-Buch der Maschinen-Papier...*, 1878-1879 [113], s. 21, 22.

¹²⁷ Archiwum Państwowe w Łodzi [dalej: AP Łódź], *Centralny Zarząd Przemysłu Papierniczego* [dalej: CZPP], sygn. 56, dokumenty dot. nacjonalizacji zakładu, s. 13-18.

¹²⁸ *Adressbuch der Maschinenpapier- und Pappenfabriken so wie Holzstoff-, Holzpappen-, Strohstoff- und Cellulose-Fabriken des deutschen Reiches*, Biberach 1899-1900, s. 73.

¹²⁹ *Adressbuch der Papierindustrie Deutschlands...*, 1914 [87], s. 123.

kłodzkiej. W okresie międzywojennym możliwości produkcyjne szacowano na około 10 t papieru dziennie¹³⁰. Od lat 80. XIX wieku firma Prause posiadała również las w pobliżu Wilkanowa, który mógł być zapleczem surowcowym dla zakładu papierniczego¹³¹.

W 1920 roku w czasopiśmie branżowym opublikowano informację, że papiernię kupił Fritz Klindworth z Wrocławia. Nowy właściciel pozbył się ścieralni w Starej Bystrzycy, którą nabył dotychczasowy dyrektor zakładu Franz Schneider, zachowując jednocześnie stanowisko dyrektora papierni¹³². Z czasem firma pozbyła się również ścieralni w Młotach i Wójtowicach. W połowie lat 20. XX wieku jako właściciela zakładu wymieniano Salo Kosterlitz¹³³, jednak już w 1927 roku papier-

5. Fabryka papieru w Nowej Bystrzycy.
Widok z 2010 roku. Fot. M. Szymczyk

nia należała do rodzinnej spółki Theodora i Richarda Pamów¹³⁴, posiadających również fabrykę szpulek w Bystrzycy Kłodzkiej (przy ulicy biegnącej w kierunku Długopola, dziś ul. Zamenhofa¹³⁵, przed II wojną światową Langenauerstrasse 10) oraz zakład w Landskronie, w czzechosłowackich Sudetach. W 1933 roku Richard Pam zmarł bezpotomnie, spadkobiercami jego części majątku zostali ustanowieni synowie Theodora Pama – Kurt i Walter. Wspólnie zarządzali firmą w Landskronie, zaś Theodor kierował papiernią w Nowej Bystrzycy oraz fabryką szpulek w Bystrzycy Kłodzkiej. Dojście faszystów do władzy w Niemczech i prześladowania Żydów zmusiły Theodora do wyjazdu do Wielkiej Brytanii. Kiedy w 1938 roku, po włączeniu tzw. Kraju Sudeckiego do III Rzeszy, Landskrona znalazła się w rękach Niemców, Walter i Kurt również musieli ratować się ucieczką. Ich przedsiębiorstwo zostało przekazane pod zarząd komisaryczny Arnolda Dathe, który miał prowadzić

¹³⁰ *Adreßbuch der Papier...*, 1935 [119], s. 127.

¹³¹ *Kronika Wilkanowa*, tłum. L. Zasępa, Bystrzyca Kłodzka 2000 (oryg. *Chronik von Wölfelsdorf Kreis Habelschwerdt, Bezirk Breslau*, Lippstadt 1992), s. 27, <http://akurat.bystrzyca.pl/przyklady/2000_Kronika_Wilkanowa/2008_Kronika_Wilkanowa.html> [dostęp: 10 wrzesień 2020].

¹³² „Wochenblatt für Papierfabrikation” 1920, nr 6, s. 427.

¹³³ *Adreßbuch der Papier...*, 1925 [77], s. 147.

¹³⁴ O. Vangerow, op. cit. [79].

¹³⁵ Teren dawnej fabryki szpulek papierowych obecnie należy do zakładów wyrobów papierowych firmy Mondi.

pertraktacje w sprawie przymusowej sprzedaży całego przedsiębiorstwa Pamów¹³⁶. Już w 1939 roku zakupem spółki interesowała się firma Emil Adolf K.G. z Reutlingen, jednak z niewiadomych powodów do transakcji nie doszło¹³⁷. Ostatecznie właścicielem zakładów w Landskronie, Bystrzycy Kłodzkiej i Nowej Bystrzycy została firma Ernst Reinshagen & Co., w posiadaniu której fabryki pozostały do końca wojny¹³⁸.

Papiernia w Nowej Bystrzycy, po zainstalowaniu w połowie lat 80. XIX wieku maszyny papierniczej, stała się drugą pod względem wielkości na ziemi kłodzkiej i tę pozycję utrzymała w kolejnych dekadach.

2.2.11. Ścieralnia w Łądku (Landeck)

Sławne uzdrowisko Łądek-Zdrój posiada w swej bogatej historii również epizod papierniczy. Zakład, w którym prowadzono produkcję ścieru na cele papiernicze, początkowo był wodnym młynem zbożowym. Po raz pierwszy został wymieniony wśród dużych młynów w 1872 roku, jego właścicielem był wówczas Paul Opitz¹³⁹. Przedsiębiorca ten, widząc perspektywy rozwoju papiernictwa, zdecydował się na powiększenie zakładu o ścieralnię, którą uruchomił w 1875 roku¹⁴⁰. Pierwsza informacja o firmie Paula Opitza pojawiła się w książce adresowej przemysłu papierniczego z 1883 roku, a ostatnia z 1894 roku¹⁴¹. W połowie lat 90. XIX wieku z niewyjaśnionych przyczyn zaniechano produkcji ścieru w Łądku. Być może miało to związek z zaangażowaniem Paula Opitza we wspólne prowadzenie ścieralni z Karlem Nentwigiem w sąsiednim Stójkowie. W wykazach przedsiębiorstw papierniczych fabryka ścieru w Łądku pojawiła się ponownie w 1914 roku. Należała wówczas do Anny Opitz, a funkcjonowała pod nazwą Stadtmühle und Holzschleiferei. W zakładzie eksploatowano dwa ścieraki napędzane energią wodną, ponadto dysponował on rezerwową maszyną parową¹⁴². Ścieralnia wymieniana była jeszcze w 1925 roku¹⁴³.

2.2.12. Fabryka ścieru i tektury w Stójkowie (Olbersdorf)

Stójków jest niewielką wsią leżącą nad Białą Łądecką, pomiędzy Łądkiem a Stroniem. Miejscowość przeżyła rozkwit w drugiej połowie XIX wieku, szczegól-

¹³⁶ Archiwum Państwowe we Wrocławiu, Oddział w Kamieńcu Żąbkowickim [dalej: AP Wrocław, o. Kamieniec], *Biuro Informacyjne W. Schimmelpfeng, niemiecka wywiadownia Sp. z o.o.* [dalej: *Biuro informacyjne*], sygn. 356/67, koperta firmy Pam & Co., s. 8.

¹³⁷ Ibidem, s. 3.

¹³⁸ AP Łódź, CZPP [127], sygn. 56, s. 40-41, 42, 68.

¹³⁹ *Handbuch der Provinz...*, 1872 [112], cz. 2. s. 145.

¹⁴⁰ *Adressbuch der Papierindustrie Deutschlands...*, 1914 [87], s. 120.

¹⁴¹ *Adressbuch der Maschinen-Papier- und Pappen-Fabriken so wie Holzstoff- Strohstoff- & Cellulose-Fabriken des deutschen Reiches, Oesterreich-Ungarns und der Schweiz*, Biberach 1883, s. 30; *Adressbuch der Maschinen-Papier...*, 1894 [85], s. 59.

¹⁴² *Adressbuch der Papierindustrie Deutschlands...*, 1914 [87], s. 120.

¹⁴³ *Adreßbuch der Papier...*, 1925 [77], s. 144.

nie po uruchomieniu w Stroniu huty szkła, która zatrudniała robotników z okolicznych miejscowości. Ostatnie trzy dekady XIX stulecia to okres rozwoju przemysłu papierniczego w Stójkowie.

Pierwsza fabryka tej branży została założona w 1876 roku przez Fr. Hoffmanna. Produkowała wówczas biały ścier z drewna świerkowego. Według danych z 1925 roku wytwarzała dziennie 3,5 t ścieru, odwadnianego na jednej odwadniarce i suszonego na powietrzu¹⁴⁴ (w podobny sposób suszono papier czerpany). W 1907 roku zakład odziedziczył Paul Hoffmann. W czasie wielkiego kryzysu gospodarczego firma zbankrutowała, a fabrykę przejął bank z Kłodzka. W 1934 roku zakład został wydzierżawiony, a następnie kupiony przez Johanna Pichlera, który w poprzednich latach był kierownikiem fabryki tektury należącej do firmy Fritz Paul, działającej również w Stójkowie. Firma ta w czasie kryzysu zbankrutowała, a Pichler stracił posesję. Przejmując fabrykę po Hoffmannie dał pracę blisko dzieściu osobom. W następnych latach zrezygnował z wytwarzania ścieru i wprowadził produkcję tektury, powiększając zatrudnienie do dwudziestu pięciu-trzydziestu osób¹⁴⁵. Według danych z 1944 roku Pichler produkował z makulatury na dwóch tekturówkach tekturę przydatną do oprawiania książek, wytwarzania pudeł i do uszczelnień. W czasie wojny zakład zatrudniał dwanaście osób¹⁴⁶.

2.2.13. Fabryka ścieru i tektury nr 2 w Stójkowie

Przed 1883 rokiem w Stójkowie powstała druga fabryka ścieru. Zgodnie z zestawieniem z 1883 roku należała do wdowy po A. Schmidcie¹⁴⁷. W 1890 roku zakład kupił inżynier A. Sonnabend¹⁴⁸. Po raz ostatni fabryka została wymieniona w książce adresowej z lat 1899-1900¹⁴⁹. W kolejnej publikacji w miejscu firmy Sonnabenda pojawiła się nowa spółka: Olbersdorfer Pappen und Kunstlederfabrik GmbH, w której głównym udziałowcem był N. Friedländer. Nowa firma wytwarzała całą gamę tektur drzewnych oraz ścier¹⁵⁰. Można przypuszczać, że była ona sukcesorką zakładu założonego na początku lat 80. XIX wieku. Należy jednak zaznaczyć, że w innych publikacjach wymienione są różne daty jej powstania: w książce adresowej z 1914 roku podany jest rok 1896¹⁵¹, a w opracowaniu z 1927 roku – 1890 rok¹⁵². Dane z lat 1908-1909 podają, że w fabryce eksploatowano aż sześć jednositowych tekturówek, zatem, jak na ówczesne czasy, był to stosunkowo duży zakład. Firma posiadała

¹⁴⁴ *Adress-Buch der Maschinen-Papier...*, 1878-1879 [113], s. 22; *Adressbuch der Papierindustrie Deutschlands...*, 1914 [87], s. 124; O. Vangerow, *Die heutige schlesische Papierfabrikation* [79], s. 296.

¹⁴⁵ AP Wrocław, o. Kamieniec, *Biuro Informacyjne...* [136], sygn. 734/26, s. 7, 20.

¹⁴⁶ *Birkner...*, 1944 [121], s. I 99.

¹⁴⁷ *Adressbuch der Maschinen-Papier...*, 1883 [141], s. 30.

¹⁴⁸ „*Wochenblatt für Papierfabrikation*” 1890, nr 16, s. 951.

¹⁴⁹ *Adressbuch der Maschinenpapier...*, 1899-1900 [128], s. 79.

¹⁵⁰ *Adressbuch der Maschinenpapier...*, 1903-1904 [76], s. 85, 89.

¹⁵¹ *Adressbuch der Papierindustrie Deutschlands...*, 1914 [87], s. 124.

¹⁵² O. Vangerow, op. cit. [79], s. 296.

ponadto w sąsiednim Radochowie ścieralnię. Urządzenia były wówczas napędzane energią wodną o mocy 150 KM i parową 40 KM. Zakład produkował tektury szare na okładki książek oraz białe, imitującą skórę¹⁵³. Tuż przed I wojną światową ciąg przygotowania masy papierniczej składał się z jednego warnika do roztwarzania makulatury, dwóch holendrów i dwóch gniotowników. Tekturę produkowano na pięciu maszynach jednositowych oraz jednej maszynie wielositowej. Do odciskania wody z tektury wykorzystywano dwie hydrauliczne prasy. Zakład posiadał również nowoczesną suszarnię tektury. Wydajność ciągu produkcyjnego szacowano na 2,5 t różnych rodzajów tektur. Całe przedsiębiorstwo zatrudniało wówczas czterdzieści osób¹⁵⁴. W latach 20. XX wieku w zakładzie eksploatowano jedną większą maszynę o szerokości 1,7 m do produkcji kartonu oraz cztery tekturówki poruszane energią wodną o mocy 260 KM, parą o mocy 450 KM i energią elektryczną o mocy 60 KM. Wydajność całego zakładu w stosunku do przedwojennych wyników wzrosła czterokrotnie – do 10 t tektury na dzień. Produkty ze Stójkowa trafiały na rynek niemiecki, były również eksportowane do Anglii, Holandii, Danii i Polski¹⁵⁵. W połowie lat 20. XX wieku firma zmieniła nazwę z Olbersdorfer Pappen und Kunstlederfabrik GmbH na Kartonfabrik Olbersdorf GmbH. W 1926 roku spółka upadła, a majątek produkcyjny przejęła nowa, której właścicielem był Fritz Paul¹⁵⁶. Fabryka ostatni raz wymieniona została w 1927 roku¹⁵⁷.

2.2.14. Ścieralnia w Jawornicy (Urnitzthal)

Jawornica jest osadą leżącą pomiędzy Wilkanowem a Międzygórzem, na lewym brzegu Wilczki. Nieco powyżej miejscowości w latach 1906-1908 wybudowano tamę tworzącą suchy zbiornik retencyjny. Po II wojnie światowej przysiółek znany był pod nazwą Karwin. Obecnie stanowi część Międzygórza. W polskim piśmiennictwie pojawiły się nieścisłe informacje o działającej tu papierni¹⁵⁸.

Ścieralnia w Jawornicy powstała przed 1883 rokiem, należała do Augusta Hainke¹⁵⁹. W książce adresowej z lat 1899-1900 jako właściciel został po raz pierwszy wymieniony Otto Lohse¹⁶⁰. Nieco więcej informacji o stanie zakładu zawiera notatka z książki adresowej z 1914 roku. W ścieralni eksploatowano wówczas jeden warnik do parowania drewna, jeden pięcioprasowy ścierak oraz jedną tekturówkę, na której odwadniano ścier. Wydajność ciągu produkcyjnego szacowano na 3-5 t mokrego ścieru brązowego. Urządzenia poruszane były energią wodną o mocy

¹⁵³ *Adressbuch der Maschinenpapier...*, 1908-1909 [107], s. 98.

¹⁵⁴ *Adressbuch der Papierindustrie Deutschlands...*, 1914 [87], s. 124.

¹⁵⁵ O. Vangerow, op. cit. [79], s. 295; „Wochenblatt für Papierfabrikation” 1926, nr 48, s. 1926.

¹⁵⁶ „Wochenblatt für Papierfabrikation” 1926, nr 47, s. 1302.

¹⁵⁷ O. Vangerow, op. cit. [79].

¹⁵⁸ *Słownik geografii turystycznej Sudetów*, t. 16: *Masyw Śnieżnika i Góry Bialskie*, red. M. Staffa, Warszawa 1993, s. 123-124.

¹⁵⁹ *Adressbuch der Maschinen-Papier...*, 1883 [141], s. 31

¹⁶⁰ *Adressbuch der Maschinenpapier...*, 1899-1900 [128], s. 80.

40 KM i maszyną parową o zbliżonej wydajności¹⁶¹. 26 maja 1915 roku w zakładzie wybuchł pożar. Lohse nie odbudował zniszczonej fabryki, sprzedał ją kilka miesięcy później lekarzowi z Międzygórza Richardowi Jaenischowi za 38 530 marek. W umowie sprzedaży wymieniono m.in. maszynę parową i turbinę. Brak informacji o urządzeniach specjalistycznych (ścieraku czy tekturówce) może świadczyć o tym, że w czasie pożaru uległy one zniszczeniu¹⁶².

2.2.15. Ścieralnia na Koziej Hali (Ziegenhaus)

Zakład był zlokalizowany około 4 km na zachód od Dusznik-Zdroju, w pobliżu drogi łączącej przełęcz Polskie Wrota z Zieleńcem (dziś okolice ośrodka „Korund”). Po raz pierwszy został wymieniony w 1883 roku. Ostatnia wzmianka o ścieralni pojawiła się w 1894 roku. Ta, zapewne niewielka, wytwórnia należała do hrabiego Ziethena¹⁶³.

2.2.16. Fabryka tektury w Bardzie (Wartha)

Przed 1883 rokiem w Bardzie powstała fabryka tektury, należąca do Josepha Poppe¹⁶⁴. Zakład wyspecjalizował się w produkcji tektury na bilety kolejowe. Ostatni raz w brązowej książce adresowej wymieniony został w wydaniu z lat 1908-1909¹⁶⁵.

2.2.17. Fabryka ścieru i tektury w Starej Bystrzycy (Alt Weistritz)

Stara Bystrzyca jest niewielką wsią graniczącą od zachodu z Nową Bystrzycą, a od wschodu z Bystrzycą Kłodzką. Przez miejscowość przepływa Bystrzyca Łomnicka.

Ścieralnia powstała pod koniec XIX wieku jako filia fabryki tektury, a od 1885 roku papierni w Nowej Bystrzycy, należącej wówczas do firmy Prause & Co. W dokumentacji dotyczącej zakładu, zgromadzonej przez wywiadownię gospodarczą, zachowała się informacja, że przedsiębiorstwo powstało w 1876 roku¹⁶⁶. Istnieje jednak wątpliwość, czy dotyczyła ona ścieralni w Starej Bystrzycy czy firmy Prause z Nowej Bystrzycy. W książkach adresowych po raz pierwszy zapis o istnieniu ścieralni pojawia się w wydaniu z lat 1899-1900; zakład był wówczas oddziałem nowobystrzyckiej papierni¹⁶⁷. W 1917 lub 1920 roku ścieralnię kupił

¹⁶¹ *Adressbuch der Papierindustrie Deutschlands...*, 1914 [87], s. 130.

¹⁶² AP Wrocław, o. Kamieniec, sygn. 6528 Księga gruntowa Bystrzycy Kłodzkiej, Notarialna umowa sprzedaży zakładu przez Otto Lohse Richardowi Jaenischowi z dnia 28 lipca 1915 r. Składam podziękowania Panu dr. Bartoszowi Grygorcewiczowi za wskazanie źródła niniejszej informacji.

¹⁶³ *Adressbuch der Maschinen-Papier...*, 1883 [141], s. 31; *Adressbuch der Maschinen-Papier...*, 1894 [85], s. 61.

¹⁶⁴ *Adressbuch der Maschinen-Papier...*, 1883 [141], s. 29.

¹⁶⁵ *Adressbuch der Maschinenpapier...*, 1908-1909 [107], s. 99.

¹⁶⁶ AP Wrocław, o. Kamieniec, *Biuro Informacyjne...* [136], sygn. 1193/8, s. 3.

¹⁶⁷ *Adressbuch der Maschinenpapier...*, 1899-1900 [128], s. 73

Franz Schneider, dyrektor fabryki papieru w Nowej Bystrzycy, który prowadził zakład wraz ze swoją żoną Ottilią¹⁶⁸. W czasach Schneiderów zakład zmodernizowano i rozpoczęto produkcję ścieru białego. Część wyprodukowanego materiału sprzedawano papierni, a z części na miejscu powstawała tektura, z której od 1924 roku wytwarzano nowy asortyment – podstawki pod kufle do piwa. Inwestycje były kosztowne i spowodowały trudności finansowe. W 1929 roku zakład został przejęty przez Karla Lenharta, wcześniej związanego z firmą Pam & Co., posiadającą papiernię w Nowej Bystrzycy oraz fabrykę szpulek w Bystrzycy Kłodzkiej. Do spółki z Lenhartem przystąpił dyrektor banku z Bystrzycy Kłodzkiej, niejaki Niessler. Firma Lenhart & Co. GmbH zatrudniała początkowo pięćdziesiąt osób¹⁶⁹, eksploatowała jeden ścierak i trzy tekturówki, a dziennie wytwarzała 5 t białego ścieru, tekturę oraz podstawki pod szklanki z piwem¹⁷⁰. W 1936 roku nowym właścicielem fabryki został przedsiębiorca z Bystrzycy Kłodzkiej Victor Wolf. Według informacji udzielonej wywiadowni gospodarczej, w połowie 1937 roku w zakładzie Wolfa eksploatowano ścierak, tekturówkę, sześć drukarek jednokolorowych oraz dwa automaty do druku wielokolorowego. Zatrudniano dwudziestu jeden pracowników i jednego urzędnika¹⁷¹. Zestawienie z branżowej książki adresowej opublikowanej w 1940 roku informuje, że zakład wytwarzał dziennie około 2 t tektury, przetwarzanej na podstawki pod kufle¹⁷².

2.2.18. Fabryka papieru w Młynowie (Mühldorf)

Młynów jest niewielką wsią leżącą nad Nysą Kłodzką, 6 km od centrum stolicy powiatu. Największą budowlą, odgrywającą w tej miejscowości kluczową rolę przez około 120 lat, była fabryka papieru. Wokół datowania zakładu pojawiło się sporo nieporozumień i dziś w licznych publikacjach, zarówno drukowanych, jak i dostępnych w Internecie, dominują błędne informacje¹⁷³.

¹⁶⁸ Według informacji wywiadowni gospodarczej Schneider stał się właścicielem ścieralni w 1917 roku, a według notatki w prasie branżowej – w 1920 roku. AP Wrocław, o. Kamieniec, *Biuro Informacyjne...* [136], sygn. 1193/8, s. 3; „Wochenblatt für Papierfabrikation” 1920, nr 6, s. 427.

¹⁶⁹ AP Wrocław, o. Kamieniec, *Biuro Informacyjne...* [136], sygn. 1194/8, s. 1-9.

¹⁷⁰ *Birkner...*, 1932 [78], s. I 88.

¹⁷¹ AP Wrocław, o. Kamieniec, *Biuro Informacyjne...* [136], sygn. 1203/8, s. 1-4.

¹⁷² *Birkner...*, 1940 [123], s. I 73.

¹⁷³ W pierwszym polskim powojennym opracowaniu z 1963 roku dotyczącym papierni na Śląsku podano, że zakład powstał w 1855 roku. Późniejsze opracowania uparcie powielają datę o 40 lat późniejszą, czyli rok 1895. J. Czupiał, *Lokalizacja i rozwój przemysłu celulozowo-papierniczego...* [10], s. 86; *Słownik geografii turystycznej Sudetów*, t. 15: *Kotlina Kłodzka i Rów Górnej Nysy*, red. M. Staffa, Wrocław 1994, s. 288; M. Perzyński, *Gminy Kłodzko skarby i osobliwości. Przewodnik dla dociekliwych*, Wrocław 2002, s. 263; *Popularna encyklopedia Ziemi Kłodzkiej*, t. 2 [108], s. 263; *Młynów*, <[https://pl.wikipedia.org/wiki/M%C5%82yn%C3%B3w_\(województwo_dolno%C5%9B%C4%85skie\)](https://pl.wikipedia.org/wiki/M%C5%82yn%C3%B3w_(województwo_dolno%C5%9B%C4%85skie))> [dostęp: 22 października 2020].

Pierwszą datą związaną z papiernią w Młynowie jest rok 1884¹⁷⁴. Wówczas zaawiązała się spółka pod nazwą Aktiengesellschaft für Papierfabrikation z kapitałem 450 tys. marek, której celem było wytwarzanie z drewna półfabrykatu papierniczego i przetwarzanie go na papier¹⁷⁵. Inwestycja była finansowana głównie przez Philippa Eberharda Leopolda Schoellera – właściciela licznych majątków ziemskich i fabryk na Śląsku, w tym dużej papierni w Końcu Świata (niemiecka nazwa Welten-de) k. Jeleniej Góry oraz celulozowni w Bardzie, uruchomionej pięć lat później niż młynowska papiernia¹⁷⁶.

6. Papiernia w Młynowie. Widok sprzed I wojny światowej. Fragment widokówki ze zbiorów Muzeum Ziemi Kłodzkiej, sygn. MZK-V-3447

Budowa przebiegała sprawnie i już jesienią 1884 roku zainstalowano w Młynowie maszynę papierniczą, skonstruowaną przez firmę H. Füllner z Cieplic k. Jeleniej Góry. Urządzenie miało 2,1 m szerokości i było wówczas zaliczane do stosunkowo dużych. Wydajność maszyny, na podstawie danych z okresu powojennego, szacuje się na 10-12 t papieru dziennie. W 1894 roku firma została przekształcona w spółkę z ograniczoną odpowiedzialnością, a kapitał, w celu przeprowadzenia kolejnych inwestycji, podwyższono do 675 tys. marek. Zakupiono wówczas od Füllnera nową maszynę papierniczą o szerokości 2,3 m oraz szereg innych urządzeń. W leżącej nieopodal Młynowa wsi Ścinawica wybudowano wielką ścieralnię wyposażoną w dwa ciągi produkcyjne. Inwestycje pozwoliły zwiększyć wydajność fabryki o 15 t papieru na dobę.

¹⁷⁴ Informacje prostujące błąd w datowaniu pojawiły się w publikacjach Muzeum Papiernictwa, m.in. w opracowaniach: M. Szymczyk, *Śląskie papiernictwo...* [2], s. 322; Idem, *Fabryka papieru w Młynowie...* [14], s. 57-77.

¹⁷⁵ „Wochenblatt für Papierfabrikation” 1884, nr 4, s. 124.

¹⁷⁶ M. Szymczyk, *Fabryka papieru w Młynowie...* [14], s. 59.

Po śmierci Leopolda Schoellera w 1896 roku kontrolę nad firmą przejął jego krewny Ewald Schoeller. Zakład nadal rozwijał się dynamicznie i w 1900 roku zakupiono trzecią maszynę papierniczą, także od Füllnera, o podobnej szerokości jak wcześniejsza. Przed I wojną światową, przy zatrudnieniu 450 osób, wytwarzano około 45 t papieru dziennie (blisko 13,5 tys. ton rocznie). Była to największa papiernia na ziemi kłodzkiej oraz piąta na Śląsku.

W 1922 roku, po śmierci Ewalda Schoellera, imperium przemysłowe przejął jego syn, również Ewald. Nieco później papiernie w Młynowie i Końcu Świata oraz celulozownia w Bardzie zostały połączone w jedną spółkę pod nazwą Ostdeutsche Papier- und Zellstoffwerke AG. W 1925 roku Schoeller uzyskał znaczący pakiet akcji w spółce Schlesische Cellulose- und Papierfabriken AG, skupiającej trzy fabryki z okolic Jeleniej Góry i celulozownię z Malczyc. W początkach wielkiego kryzysu gospodarczego przedsiębiorca utracił kontrolę nad spółkami papierniczymi, które przejęła wielka grupa kapitałowa London Combined Pulp and Paper Mills Ltd. Tym samym papiernia w Młynowie znalazła się w rękach międzynarodowego kapitału. Pod zarządem londyńskiej korporacji nastąpiło połączenie obydwu śląskich spółek w jedną pod nazwą Schlesische Cellulose- und Papierfabriken AG. W niedługim czasie Ewald Schoeller, za zgodą swoich wierzycieli, objął stanowisko dyrektora generalnego w tej spółce, dzięki czemu odzyskał nad nią kontrolę. W następnych latach przejął duże zakłady papiernicze z Zakrzowa pod Wrocławiem oraz wydzierżawił papiernię w Koszalinie. W 1937 roku firma została przekształcona w spółkę komandytową pod nazwą Schlesische Cellulose- und Papierfabriken Ewald Schoeller & Co. W latach 40. XX wieku spośród zakładów należących do koncernu największym była papiernia w Młynowie. Wytwarzano tam dziennie około 25 t cienkich papierów pergaminowych i 25 t gazetowych (około 15 tys. ton rocznie)¹⁷⁷.

2.2.19. Fabryka ścieru nr 3 w Stójkowie

W 1887 roku w Stójkowie została założona trzecia firma branży papierniczej wytwarzająca ścier¹⁷⁸. Pierwsza informacja o zakładzie pojawiła się w książce adresowej przemysłu papierniczego z lat 1899-1900. Ścieralnia była wówczas własnością Karla Nentwiga¹⁷⁹. Według rocznika z lat 1908-1909 zakład należał do spółki Netwiga i Opitza¹⁸⁰. W 1914 roku pojawiła się informacja o fabryce ścieru w Stójkowie, należącej do firmy Lipka & Sitte. W zakładzie eksploatowano wówczas trzy ścieraki, przy pomocy których wytwarzano biały ścier świerkowy. Do napędzania urządzeń wykorzystywano turbinę Francisa oraz lokomobile. Wspólnicy zatrudniali

¹⁷⁷ Ibidem, s. 59-62.

¹⁷⁸ *Adressbuch der Papierindustrie Deutschlands...*, 1914 [87], s. 116.

¹⁷⁹ *Adressbuch der Maschinenpapier...*, 1899-1900 [128], s. 79.

¹⁸⁰ *Adressbuch der Maschinenpapier...*, 1908-1909 [107], s. 103

ośmiu pracowników¹⁸¹. Zakład po raz ostatni został wymieniony w książce adresowej z 1925 roku. Należał wówczas do firmy Lipka i Litte¹⁸².

2.2.20. Fabryka tektury, ścieru i naczyń z masy drzewnej w Wilkanowie (Wölfelsdorf)

Wilkanów jest starą, dużą wsią leżącą u podnóża Masywu Śnieżnika. Już w XVIII wieku działały tu dwa młyny i ponad pięćdziesiąt zakładów rzemieślniczych, głównie tkackich. W kolejnym stuleciu nastąpił rozwój tutejszego przemysłu; powstał m.in. browar, wytwórnia starki, gorzelnia i cegielnia¹⁸³. Mniej znaną, jednak wartą przypomnienia, jest działalność tutejszej fabryki ścieru, tektury i naczyń z masy drzewnej.

W niemieckiej literaturze spotykamy sporą rozbieżność co do daty powstania zakładu. Wedle opracowania z 1927 roku ścieralnia miała zostać założona już w 1883 roku¹⁸⁴, z kolei w książce adresowej z 1925 roku podano rok 1884¹⁸⁵. W kolejnych książkach adresowych informowano, że zakład powstał w 1893 roku¹⁸⁶. W kronice Wilkanowa można znaleźć zapis o istnieniu we wsi papierni, którą pod koniec lat 70. XIX wieku kupił Paul Hainke. Nowy właściciel przestawił produkcję zakładu na tekturę z drewna, a w latach 1886-1890 wybudował wytwórnię ścieru i tartak. Miazga drzewna była wówczas produkowana w starej i nowej fabryce¹⁸⁷.

Informacji o dawnej papierni na podstawie publikacji branżowych nie udało się potwierdzić. Pierwszy zapis o zakładzie w Wilkanowie w papierniczych książkach adresowych pojawił się w wydaniu z lat 1887-1888; fabryka Paula Hainke wymieniona została wśród zakładów wytwarzających ścier i tekturę drzewną¹⁸⁸. Informację dotyczącą dwóch fabryk ścieru potwierdza notatka z książki adresowej z początku lat 90. XIX wieku¹⁸⁹. W 1908 roku firma zbankrutowała i została przejęta przez Oskara Köhlera¹⁹⁰. W ścieralni eksploatowano wówczas aż pięć ścieraków pięcioprasowych, liczne urządzenia do oczyszczania ścieru i trzy odwadniarki. Zakład

¹⁸¹ *Adressbuch der Papierindustrie Deutschlands...*, 1914 [87], s. 116.

¹⁸² Prawdopodobnie w jednym z wydań książki adresowej jest błąd w nazwisku współników Lipki, jednak w oparciu o dostępne dziś źródła nie wiadomo, czy powinno ono brzmieć *Litte* czy *Sitte*. *Adreßbuch der Papier...*, 1925 [77], s. 148.

¹⁸³ *Popularna encyklopedia Ziemi Kłodzkiej*, t. 4, Kłodzko 2011, s. 123-124.

¹⁸⁴ O. Vangerow, op. cit. [79], s. 296.

¹⁸⁵ *Adreßbuch der Papier...*, 1925 [77], s. 156.

¹⁸⁶ *Birkner...*, 1932 [78], s. I 108. Informacja ta powielana była również w kolejnych książkach adresowych z lat 30. i 40. XIX wieku.

¹⁸⁷ *Kronika Wilkanowa...* [131], s. 27.

¹⁸⁸ *Adressbuch der Maschinen-Papier- und Pappen-Fabriken so wie Holzstoff- & Holzpappen-, Strohstoff- & Cellulose-Fabriken des deutschen Reiches, Oesterreich-Ungarns und der Schweiz*, Biberach 1887-1888, s. 45.

¹⁸⁹ *Adressbuch der Maschinen-Papier...*, 1892 [76], s. 59.

¹⁹⁰ *Kronika Wilkanowa...* [131], s. 28.

produkował dziennie 16 t ścieru, co stawiało go wśród największych wytwórców surowca papierniczego na ziemi kłodzkiej¹⁹¹.

Po I wojnie światowej przedsiębiorstwo na krótko przejął niejaki Umbreit¹⁹², jednak już w 1919 roku właścicielem został Erich Frost, który poczynił duże inwestycje zmieniające profil produkcji, a zarazem znaczenie zakładu. W 1922 roku sprowadził nowy ścierak firmy Voith, którym zastąpił stare, znacznie mniej wydajne urządzenia. Problemy ze zbytem ścieru skłoniły go do wykorzystywania surowca na miejscu, jednak nie do produkcji tektury, jak w wielu innych ścieralniach, lecz do wytwarzania naczyń z masy drzewnej. W kolejnych latach realizowano inwestycje umożliwiające tego typu produkcję (m.in. zamontowano specjalną suszarnię, prasy do tłoczenia naczyń i urządzenia do szlifowania wyrobów). Z czasem Frost wyspecjalizował się w produkcji kubków, kufelków do lodu, koszyczków na chleb, tac, wiader, a nawet wanien, sprzedawanych pod marką Silesia Holzstoffwaren. W pierwszej połowie lat 30. XX wieku zakład zatrudniał około sześćdziesięciu osób. Pomysł z produkcją naczyń z nietypowego surowca okazał się ważny w skali całych hitlerowskich Niemiec, wszak w okresie przygotowań do wojny kraj ten prowadził politykę autarkii, a Frost przyczynił się do oszczędności metali, z których zwyczajowo produkowano naczynia. W 1937 roku zakupiono kolejne urządzenia do tłoczenia naczyń oraz drugą suszarnię, dzięki czemu zakład mógł dostarczać około 70 rodzajów naczyń tłoczonych ze ścieru i tektury. W 1941 roku przedsiębiorstwo przekształcono w spółkę komandytową, w której oprócz Frosta udziałowcami zostały jego trzy córki¹⁹³. Według informacji z książki branżowej opublikowanej w 1944 roku obok ścieralni i linii do produkcji naczyń Frost eksploatował jeszcze tekturówkę (z produkowanej na miejscu tektury zapewne tłoczono część naczyń, np. tace). Przedsiębiorstwo zatrudniało wówczas aż 120 osób¹⁹⁴, było zatem jednym z największych w branży papierniczej na ziemi kłodzkiej.

2.2.21. Fabryka celulozy w Bardzie-Przyłęku (Wartha-Frankenberg)

Bardo jest miejscowością leżącą tuż za granicą hrabstwa kłodzkiego, na ziemi żąbkowickiej, jednak wybudowana w pobliżu miasteczka celulozownia w okresie niemieckim zaliczana była do grupy firm papierniczych ziemi kłodzkiej. Wytwórnia miała silne związki z zakładami z okolic Kłodzka, będąc dla nich głównym dostawcą celulozy. Ponadto celulozownia należała do tej samej firmy, co papiernia z podkłodzkiego Młynowa.

Fabryka celulozy została wybudowana 2 km na południowy zachód od Przyłęku, poniżej miasteczka Bardo, w pobliżu Nysy Kłodzkiej. Inwestorem była grupa kapitałowa posiadająca od kilku lat papiernię w Młynowie, w której główną rolę odgry-

¹⁹¹ *Adressbuch der Papierindustrie Deutschlands...*, 1914 [87], s. 131.

¹⁹² *Kronika Wilkanowa...* [131], s. 28.

¹⁹³ D. Chamski, op. cit. [15], s. 124-125.

¹⁹⁴ *Birkner...*, 1944 [121], s. I 103.

wał Leopold Schoeller. Fabrykę uruchomiono w 1889 roku. Prowadzona była przez spółkę z ograniczoną odpowiedzialnością, posiadającą kapitał 600 tys. marek¹⁹⁵. Początkowo wykorzystywano tam trzy, a nieco później cztery warniki służące do gotowania drewna na masę celulozową¹⁹⁶. Pozyskiwanej tu masy nie poddawano wybielaniu, gdyż przeznaczona była do produkcji papierów pakowych. Odwadniano ją na dostarczonej przez firmę Füllner odwadniarce, o szerokości brutto 1,97 m¹⁹⁷. Według zestawienia z 1925 roku w zakładzie eksploatowano pięć warników do produkcji celulozy, wytwarzających dziennie około 30 t celulozy siarczynowej¹⁹⁸. W opracowaniu z 1927 roku wymieniono dwie odwadniarki oraz maszynę papierniczą o szerokości 1,5 m¹⁹⁹, zatem część masy celulozowej przetwarzano w Bardzie na papier. Przed II wojną światową produkowano tu około 15 tys. ton celulozy rocznie²⁰⁰.

7. Zakłady celulozowo-papiernicze w Bardzie. Widok na spirytusownię.
Źródło: „Papiernik” 1946, nr 1, s. 10

W 1922 roku celulozownia w Bardzie stała się częścią imperium przemysłowego Ewalda Schoellera juniora i weszła, podobnie jak papiernia z Młynowa, w skład spółki Ostdeutsche Papier- und Zellstoffwerke AG. Dalsze losy zakładu do 1945 roku potoczyły się identycznie jak papierni młynowskiej.

¹⁹⁵ „Wochenblatt für Papierfabrikation” 1893, nr 51, s. 4071.

¹⁹⁶ *Adressbuch der Maschinen-Papier...*, 1892 [76], s. 61; *Adressbuch der Maschinenpapier...*, 1899-1900 [128], s. 82.

¹⁹⁷ *Empfängerliste u. Zeugnisse über Papiermaschinen, Kartonmaschinen, Langsiebpappenmaschinen und Langsiebentwässerungsmaschinen. H. Hüllner Warmbrunn*, [po 1914], s. 3.

¹⁹⁸ *Adreßbuch der Papier...*, 1925 [77], s. 156.

¹⁹⁹ O. Vangerow, op. cit. [79], s. 295.

²⁰⁰ *Ibidem*, s. 295; *Birkner...*, Teil 1, 1938 [120], s. 74.

2.2.22. Fabryka ścieru w Bystrzycy Kłodzkiej

W 1889 roku Carl Teichmann założył ścieralnię w Bystrzycy Kłodzkiej. Zakład był zlokalizowany nad Nysą Kłodzką. Zestawienie z 1914 roku podaje, że urządzenia fabryczne napędzała energia wodna o mocy 80 KM. Jasny świerkowy ścier był wytwarzany przy pomocy pięcioprasowego ścieraka²⁰¹. W książce adresowej z 1925 roku widnieje informacja, że zakład był prowadzony przez Arthura Marschnera i H. Kurtha²⁰². W kolejnych książkach adresowych ścieralnia nie była wymieniana.

2.2.23. Fabryka ścieru w Międzygórzu (Wölfelsgrund)

Znane dziś z walorów turystycznych Międzygórze posiada w swej historii ciekawy epizod związany z papiernictwem. W 1890 roku w tej miejscowości, położonej nad sławną z malowniczego wodospadu Wilczką, powstała fabryka ścieru. Na początku XX wieku zakład należał do Maxa Hainke. Według danych opublikowanych w 1914 roku, zatrudniał 10 osób. Wyposażony był m.in. w jeden pięcioprasowy ścierak, urządzenia do oczyszczania ścieru oraz tekturówkę do odwadniania produktu. Dziennie ścieralnia wytwarzała około 1,1 t suchego ścieru (co odpowiadało około 3 t mokrego produktu), sprzedawanego fabrykom tektury lub papieru. Urządzenia napędzane były energią wodną z turbiny Francisa o mocy 150 KM²⁰³. Po I wojnie światowej zakład należał do Paula Grügera²⁰⁴, jednak po 1922 roku jako właściciela wymieniano zięcia Grügera, niejakiego Wettericha, który z powodu braku opłacalności zamknął produkcję, a w budynku uruchomił kino. Ten interes również okazał się nieopłacalny. W późniejszym czasie, dzięki pomocy Grügera wznowiono produkcję ścieru²⁰⁵. Po raz ostatni fabryka została wymieniona w 1932 roku. Należała wówczas do Aloisa Rottera. Zatrudniała pięć osób, eksploatowała ścierak, urządzenia do oczyszczania ścieru i tekturówkę wykorzystywaną jako odwadniarka. Dziennie powstawało tu około 50 cetnarów (2,5 t) jasnego ścieru świerkowego²⁰⁶.

2.2.24. Fabryka ścieru nr 1 w Radochowie (Reyersdorf)

W leżącym na zachód od Łądka Radochowie pierwsza ścieralnia powstała w 1892 lub 1893 roku²⁰⁷. Została założona przez Ferdinanda Grügera, który jej właścicielem był jeszcze w połowie lat 20. XX wieku. Po raz ostatni wśród działających zakładów wymieniono ją w 1932 roku. Należała wówczas do córki Grügera Rosalie oraz jej

²⁰¹ *Adressbuch der Papierindustrie Deutschlands...*, 1914 [87], s. 115.

²⁰² *Adreßbuch der Papier...*, 1925 [77], s. 140.

²⁰³ *Adressbuch der Papierindustrie Deutschlands...*, 1914 [87], s. 131.

²⁰⁴ *Adreßbuch der Papier...*, 1925 [77], s. 156.

²⁰⁵ AP Wrocław, o. Kamieniec, *Biuro Informacyjne...* [136], sygn. 1111/69, s. 2.

²⁰⁶ *Birkner...*, 1932 [78], s. I 108.

²⁰⁷ W branżowych książkach adresowych z lat 1914 i 1925 podano, że zakład powstał w 1892 roku, a w książce z 1932 roku figuruje data o rok późniejsza. *Adressbuch der Papierindustrie Deutschlands...*, 1914 [87], s. 126; *Adreßbuch der Papier...*, 1925 [77], s. 151; *Birkner...*, 1932 [78], s. I 100.

męża Gustava Lorke. W fabryce eksploatowano jeden pięcioprasowy ścierak. Przed 1927 rokiem urządzenie wymieniono na nowocześniejszy i wydajniejszy czteroprasowy ścierak. Ponadto w zakładzie były dwie tekturówki służące do odwadniania ścieru. Unowocześniony ciąg produkcyjny dostarczał dziennie około 4 t ścieru. Firma sprzedawała swój produkt zakładom na Śląsku oraz eksportowała za granicę²⁰⁸. W czasie wielkiego kryzysu gospodarczego ścieralnię zamknięto²⁰⁹.

2.2.25. Ścieralnia w Ścinawicy (Steinwitz)

Ścinawica jest małą miejscowością sąsiadującą z Młynowem, w którym w 1884 roku powstała fabryka papieru. W związku z jej rozbudową znacznie wzrosło zapotrzebowanie na ścier. Z tego powodu firma Papierfabrik Mühlendorf GmbH w 1894 roku przystąpiła do budowy wielkiej nowoczesnej ścieralni w Ścinawicy. W zakładzie zainstalowano dwa ciągi do produkcji ścieru, dostarczone przez fabrykę maszyn z Chemnitz, które uruchomiono na początku następnego roku²¹⁰. Według wykazu z połowy lat 30. XX wieku ścinawicki zakład dysponował aż siedmioma ścierakami, z których trzy były urządzeniami wysokowydajnymi²¹¹. Ścieralnia w Ścinawicy była największym zakładem przetwarzającym drewno na ścier na ziemi kłodzkiej.

8. Ścieralnia w Ścinawicy. Widok sprzed I wojny światowej. Fragment widokówki ze zbiorów Muzeum Ziemi Kłodzkiej, sygn. MZK-V-3447

²⁰⁸ *Adressbuch der Papierindustrie Deutschlands...*, 1914 [87], s. 126; *Adreßbuch der Papier...*, 1925 [77], s. 151; *Birkner...*, 1932 [78], s. I 100; O. Vangerow, op. cit. [79], s. 293.

²⁰⁹ *Birkner...*, 1934 [119], s. I 79.

²¹⁰ M. Szymczyk, *Fabryka papieru w Młynowie...* [14], s. 60-61. Tam dalsza literatura.

²¹¹ *Adreßbuch der Papier...*, 1935 [119], s. 122.

2.2.26. Ścieralnia nr 2 w Bystrzycy Kłodzkiej

W książce adresowej z przełomu XIX i XX wieku została wymieniona druga fabryka ścieru w Bystrzycy Kłodzkiej. Zakład, o którym dotąd odnaleziono tylko jedną informację, miał należeć do F. Willischa²¹².

2.2.27 Ścieralnia nr 1 w Ołdrzychowicach Kłodzkich (Ullersdorf)

Ołdrzychowice Kłodzkie w XIX w. były dużą, uprzemysłowioną wsią, znaną z produkcji włókienniczej. Przed 1899 r. powstały tam również zakłady związane z papiernictwem.

Książka adresowa przemysłu papierniczego na lata 1899-1900 wymienia tu aż 2 ścieralnie²¹³. Pierwsza z nich należała do Roberta Eckerta. Zakład prędko zamknięto.

2.2.28 Ścieralnia nr 2 w Ołdrzychowicach Kłodzkich

Druga ścieralnia w Ołdrzychowicach Kłodzkich powstała również na przełomie XIX i XX w, a należała do Paula Opitza²¹⁴. Zapisy o niej pojawiły się jeszcze w dwóch kolejnych książkach adresowych²¹⁵. Jednak przed pierwszą wojną światową także ten zakład zaprzestał działalności.

2.2.29. Ścieralnia nr 2 w Radochowie

Druga ścieralnia w Radochowie została założona w 1903 roku przez spółkę Olbersdorfer Pappen und Kunstlederfabrik GmbH. ze Stójkowa. Zakład wyposażono w dwa warniki do parowania drewna oraz jeden ścierak pięcioprasowy, a wytwarzany tu biały i brązowy ścier przetwarzano na tekturę w głównym zakładzie w Stójkowie²¹⁶. W 1919 roku właścicielem ścieralni została nowa spółka Raiersdorfer Holzstoffabrik Lorenz und Co., którą kierował Adolf Bezdliczka. Zakład posiadał wówczas dwa ścieraki i trzy tekturówki, a wytwarzał dziennie około 5 t ścieru świerkowego²¹⁷. Na podstawie informacji opublikowanych w książce adresowej z 1932 roku właścicielami ścieralni byli Franz Weitz i Hans Fizia (właściciel ścieralni w Wójtowicach), jednak zakładem zarządzał Wietz. Wspólnicy zatrudniali ośmiu pracowników. Ciąg produkcyjny składał się z dwóch ścieraków (trzy- i czteroprasowego), systemu oczyszczania ścieru oraz trzech odwadniarek i trzech tekturówek wykorzystywanych do odwadniania ścieru. Dziennie zakład wytwarzał 3 t brązowego i 2,5 t białego ścieru²¹⁸. W 1932 roku jedynym właścicielem ścieralni został Franz Weitz.

²¹² *Adressbuch der Maschinenpapier...*, 1899-1900 [128], s. 78.

²¹³ *Adressbuch ...*, Biberach 1899-1900, s. 80.

²¹⁴ *Ibidem*.

²¹⁵ *Adressbuch ...*, Biberach 1903-1904, s. 90; *Adressbuch ...*, Biberach 1908-1909, s. 105.

²¹⁶ *Adressbuch der Papierindustrie Deutschlands...*, 1914 [87], s. 124.

²¹⁷ *Adreßbuch der Papier...*, 1925 [77], s. 151.

²¹⁸ *Birkner...*, 1932 [78], s. I 100.

W kolejnych latach ograniczono park maszynowy do jednego trzyprasowego ścieraka, w wyniku czego dziennie wytwarzano do 1,55 t suchego ścieru²¹⁹. W drugiej połowie lat 30. XX wieku na dłuższy czas całkowicie zatrzymano produkcję²²⁰. W kolejnej dekadzie ścieralnia wykorzystywała do pracy trzyprasowy ścierak²²¹.

2.2.30. Fabryka tektury w Dusznikach

Prowadzenie młyna papierniczego w drugiej połowie XIX wieku było już nierentowne, dlatego Karl Wiehr po przejściu zakładu od swej matki Marii postanowił unowocześnić produkcję i w 1905 roku kupił od firmy H. Füllner tekturówkę o szerokości 1,2 m. Prawdopodobnie wówczas koło wodne zastąpione zostało turbiną Francisa o mocy 20 KM. Odtąd w Dusznikach produkowano tekturę służącą m.in. do wyrobu okładek na akta. Maszyna wytwarzała 400-500 kg tektury dziennie. Prawdopodobnie wraz z rozpoczęciem produkcji maszynowej w Dusznikach zaprzestano czerpania papieru. Inwestycja nie na długo poprawiła sytuację przedsiębiorstwa, które dodatkowo ucierpiało w latach wielkiego kryzysu gospodarczego. Przypuszczalnie właśnie wówczas zatrzymano produkcję, a z powodu zadłużenia w 1936 roku sprzedano maszyny. Karl Wiehr coraz bardziej się zadłużał, a i stan techniczny budynku stale się pogarszał. Najlepszym rozwiązaniem w tej sytuacji okazała się sprzedaż zakładu na cele muzealne. Sprzyjał temu fakt, że w okresie międzywojennym coraz częściej dostrzegano historyczne walory najstarszego na Śląsku młyna papierniczego. Papiernia została kupiona przez miasto w kwietniu 1939 roku. Mimo prowadzonego podczas II wojny światowej remontu dachu, nie udało się za życia Karla Wiehra otworzyć muzeum. Na początku lat 40. XX wieku władze konserwatorskie podjęły próbę odtworzenia produkcji papieru dawną techniką, wówczas okazało się, że nikt oprócz Karla Wiehra nie znał tajników dawnej sztuki papierniczej. Wiehr obiecał pomoc w uruchomieniu czerpalni, jednak zmarł w 1941 roku, zabierając dawne receptury do grobu²²².

2.2.31. Ścieralnia w Pisarach (Schreibendorf)

Pisary są niewielką miejscowością leżącą na południowy wschód od Międzylesia. Przemysł istniał tu już w XIX stuleciu, wówczas we wsi działały dwa młyny, olejarnia i gorzelnia. W latach 20. XX wieku powstała tu również fabryka ścieru. Informacja z 1925 roku podaje, że właścicielem zakładu był Karl Ritter von Luschinsky. Eksploatowano tam wówczas ścierak i tekturówkę, a dzienna produkcja sięgała 800-1000 kg ścieru. Urządzenia napędzane były energią wodną o mocy 60 KM i prą-

²¹⁹ *Adreßbuch der Papier...*, 1935 [119], s. 129.

²²⁰ *Birkner...*, 1938 [120], s. I 77.

²²¹ *Birkner...*, 1944 [121], s. I 100.

²²² M. Szymczyk, R. Sachs, R. Eysymontt, J. Bałchan, op. cit [16], s. 58-64; G. Grajewski, *O podejmowanych przed 1945 rokiem próbach ratowania młyna papierniczego w Dusznikach-Zdroju*, „Rocznik Muzeum Papiernictwa” 2015, t. 9, s. 23-26.

dem o mocy 5 KM²²³. W kolejnych latach pojawiły się wiadomości o fabryce wełny drzewnej w Pisarach, należącej do Richarda Wezorka i jego żony Liesbeth. Przed nimi właścicielem fabryki miał być Karl Luschynski²²⁴. Prawdopodobnie w związku z nadprodukcją ścieru na ziemi kłodzkiej zakład w Pisarach został przystosowany do wytwarzania towaru, na który łatwiej było znaleźć nabywców.

2.2.32. Fabryka ścieru i tektury w Żelaźnie (Eisersdorf)

O zakładzie znaleziono dotąd tylko trzy zapisy w książkach branżowych z lat 1932-1935. Właścicielem fabryki był Franz Ringel. Wytwórnia leżała nad Białą Łądecką, eksploatowano w niej ścierak, holender i trzy tekturówki. Urządzenia były poruszane energią wodną z dwóch turbin o łącznej mocy 120 KM. Produkowano tu biały ścier. Częściowo przetwarzano go na tekturę, z której, podobnie jak w Starej Bystrzycy, wytwarzano podstawki pod kufle do piwa. Ponadto specjalnością fabryki była tektura do pakowania wyrobów tekstylnych²²⁵. W książce z 1934 roku powielono informację opublikowaną dwa lata wcześniej²²⁶, jednak w 1935 orku pojawił się zapis, że zakład w Żelaźnie jest nieczynny. Ringel oprócz ścieralni posiadał również tartak²²⁷.

Tabela nr 1. Alfabetyczne zestawienie zakładów branży papierniczej na ziemi kłodzkiej

Lp.	Miejscowość	Rodzaj zakładu	Okres działalności
1.	Bardo (Wartha)	fabryka tektury	Powstała przed 1883 r., ostatni raz wzmiankowana w latach 1908-1909
2.	Bardo-Przyłęk (Wartha-Frankenberg)	celulozownia z wydziałem papierniczym	Celulozownia uruchomiona w 1889 r., zlikwidowana w 1973 r. Papiernia zamknięta w 2002 r.
3.	Bystrzyca Kłodzka 1 (Habelschwerdt)	młyn papierniczy	Wymieniony tylko w 1840 r.
4.	Bystrzyca Kłodzka 2	fabryka ścieru	Założona w 1889 r., ostatni raz wymieniona w 1925 r.
5.	Bystrzyca Kłodzka 3	fabryka ścieru	Wymieniona w latach 1899-1900
6.	Duszniki 1 (Reinerz)	młyn papierniczy / fabryka tektury	Powstał przed 1562 r., działał do 1905 r. W latach 1905-1936 w zabytkowym budynku znajdowała się fabryka tektury, obecnie jest tam Muzeum Papiernictwa

²²³ *Adreßbuch der Papier...*, 1925 [77], s. 153.

²²⁴ AP Wrocław, o. Kamieniec, *Biuro Informacyjne...* [136], sygn. 917/87, s. 1 (pisownia nazwiska w wersji oryginalnej).

²²⁵ *Birkner...*, 1932 [78], s. I 92.

²²⁶ *Birkner...*, 1934 [119], s. I 73.

²²⁷ *Adreßbuch der Papier...*, 1935 [119], s. 119.

Zarys dziejów przemysłu papierniczego na ziemi kłodzkiej do 1945 roku

7.	Duszniki 2 (młyn dolny)	młyn papierniczy	Działał od 1709 r. do lat 20. XIX w.
8.	Goworów (Lauterbach)	młyn papierniczy	Uruchomiony przed 1823 r., przed 1845 r. zmieniono profil produkcji
9.	Jaworek (Urnitz)	młyn papierniczy	Uruchomiony przed 1823 r., wymieniony po raz ostatni w 1845 r.
10.	Jaworek	fabryka ścieru	Wymieniona po raz pierwszy w 1872 r., po raz ostatni w latach 1884-1885
11.	Jawornica – dziś obręb Międzygórze (Urnitzthal)	fabryka ścieru	Powstała przed 1883 r., zniszczona 26 maja 1915 r. przez pożar
12.	Kozia Hala – dziś administracyjnie Duszniki-Zdrój (Ziegenhaus)	fabryka ścieru	Wymieniona po raz pierwszy w 1883 r., po raz ostatni w 1894 r.
13.	Lądek (Bad Landeck)	fabryka ścieru	Uruchomiona w 1875 r., ostatni raz wymieniona w 1925 r.
14.	Nowa Bystrzyca (Neu Weistritz)	fabryka tektury i papiery	Powstała w latach 70. XIX w., istnieje do dziś
15.	Międzygórze (Wölfelsgrund)	fabryka ścieru	Założona w 1890 r., wymieniona po raz ostatni w 1932 r.
16.	Młoty (Hammer)	fabryka ścieru	Wymieniona po raz pierwszy w 1872 r., po raz ostatni w 1914 r.
17.	Młynów (Mühldorf)	fabryka papieru	Uruchomiona w 1884 r., zamknięta w 1996 r.
18.	Odrzychowice Kłodzkie 1 (Ullersdorf)	fabryka ścieru	Wymieniona w latach 1899-1900
19.	Odrzychowice Kłodzkie 2	fabryka ścieru	Wymieniona po raz pierwszy w latach 1899-1900, zaprzestała działalności przed I wojną światową
20.	Piaskowice (Friedrichsgrund)	młyn papierniczy / fabryka papieru	Działał w latach 30.-40. XIX w., od lat 40. XIX w. do ok. 1889 r. jako fabryka papieru
21.	Piekielna Dolina (Höllenthal)	fabryka papieru i ścieru	Założona przed 1860 r., wymieniona po raz ostatni w 1932 r.
22.	Pisary (Schreibendorf)	fabryka ścieru	Uruchomiona przed 1925 r., szybko przystosowano do produkcji wełny drzewnej
23.	Podborze (Hartau)	młyn papierniczy / fabryka tektury i ścieru	Założony przed 1820 r., przed 1858 r. przebudowany na fabrykę tektury (względnie fabrykę papieru), po 1897 r. przebudowany na szlifiernię szkła

24.	Polanica (Altheide)	fabryka ścieru	Uruchomiona ok. 1864 r., działała jeszcze po II wojnie światowej
25.	Radochów 1 (Reyersdorf)	fabryka ścieru	Założona w 1892 lub 1893 r., zamknięta w okresie wielkiego kryzysu gospodarczego
26.	Radochów 2	fabryka ścieru	Uruchomiona w 1903 r., produkcję zatrzymano przed 1938 r.
27.	Stara Bystrzyca (Alt Weistritz)	fabryka ścieru i tektury	Założona w 1876 r. (?), działała jeszcze po II wojnie światowej
28.	Stronie (Seitenberg)	młyn papierniczy	Uruchomiony przed 1702 r., przebudowany na inny zakład przed 1886 r.
29.	Stójków 1 (Olbersdorf)	fabryka ścieru i tektury	Założona w 1876 r., działała jeszcze po II wojnie światowej
30.	Stójków 2	fabryka ścieru i tektury	Powstała przed 1883 r., wymieniona po raz ostatni w 1927 r.
31.	Stójków 3	fabryka ścieru	Powstała w 1887 r., wymieniona po raz ostatni w 1925 r.
32.	Szalejów Górny (Oberschwedelsdorf)	fabryka ścieru i tektury	Wymieniona po raz pierwszy w 1872 r., po raz ostatni w 1908 r.
33.	Szczytna (Rückers)	fabryka ścieru i papieru	Powstała przed 1866 r., w 1902 r. przebudowana na szlifiernię szkła
34.	Ścinawica (Steinitz)	fabryka ścieru	Powstała w 1894 r., zlikwidowana po II wojnie światowej
35.	Wilkanów (Wölfelsdorf)	fabryka ścieru, tektury i naczyń z masy drzewnej	Założony w latach 80. XIX w., zlikwidowana w 1959 r.
36.	Wójtowice (Voigsdorf)	fabryka ścieru	Uruchomiona przed 1872 r., działała jeszcze po II wojnie światowej
37.	Żelazno (Eisersdorf)	fabryka ścieru i tektury	Wymieniona po raz pierwszy w 1932 r., zaprzestała działalności przed 1935 r.

Podsumowanie

W okresie przedprzemysłowym w Dusznikach przez niemal półtora wieku działał jedyny młyn papierniczy na terenie hrabstwa kłodzkiego. Jego pozycja była ugruntowana przywilejami dającymi wyłączne prawo do pozyskiwania surowców papierniczych na obszarze ziemi kłodzkiej oraz na okolicznych terytoriach. Dusznicka papiernia, wykorzystując swe prawa, skutecznie blokowała powstawanie innych młynów papierniczych. Prawdopodobnie osłabienie pozycji dusznickich papierników na przełomie XVII i XVIII wieku, w czasach ostatniego z rodu Kretschmerów, doprowadziło do

powstania konkurencyjnej papierni w Stroniu, która uzyskała prawo do pozyskiwania szmat w południowo-wschodniej części hrabstwa. Brak informacji o działalności tego młyna od lat 60. XVIII stulecia może być związany z zabiegami dusznickich papierników o przywrócenie im praw do pozyskiwania szmat na terenie całej ziemi kłodzkiej. Wreszcie odgórna likwidacja na początku XIX wieku wcześniejszych praw sprawiła, że w drugiej dekadzie stulecia zaczęły powstawać nowe młyny papiernicze, których właściciele, widząc wcześniejsze sukcesy papierników z Dusznik, chcieli również zdobyć, jeśli nie sławę i majątek równe Hellerom i Ossendorfom, to przynajmniej stabilne źródło dochodów. Ich sojusznikiem na krótko okazał się rozwój cywilizacji (rozkwit ruchu wydawniczego, coraz większa ilość ludzi potrafiących czytać i pisać). Jednak wrogiem stały się fabryki papieru stosujące maszynową technikę produkcji. W krótkim czasie spośród sześciu nowych młynów papierniczych cztery zaprzestały działalności, a dwa przekształciły się w fabryki, przyczyniając się do pogorszenia sytuacji dusznickiej papierni, która od lat 40. XIX wieku stopniowo traciła znaczenie. Obserwowany od lat 70. XIX stulecia szybki rozwój przemysłu papierniczego na ziemi kłodzkiej powodował coraz większą marginalizację gospodarczego znaczenia historycznej papierni w Dusznikach, w której na początku kolejnego wieku w akcie desperacji także wprowadzono maszynową produkcję tektury.

W okresie ręcznego wyrobu papieru czynnikami warunkującymi powstawanie papierni były dostęp do wody dającej energię urządzeniom i przydatnej do celów technologicznych (niezanieczyszczonej) oraz odpowiednie ilości surowca w postaci szmat, a także względnie chłonny rynek zbytu. Na obszarze ziemi kłodzkiej pierwszy z czynników występował w niemal nieograniczonych ilościach, zaś drugi i trzeci w stopniu niewystarczającym nawet dla działalności jednego młyna papierniczego. Z tego powodu dusznicka papiernia sprowadzała szmaty spoza hrabstwa i sprzedawała duże ilości papieru do Wrocławia i innych śląskich miast, a nawet do Czech i Polski.

W okresie przemysłowej produkcji paleta uwarunkowań rozwoju papiernictwa uległa poszerzeniu. Nadal bardzo ważna pozostała woda, niezbędna zarówno do celów technologicznych, jak i energetycznych. Jednak dzięki dostępności maszyn parowych fabryki zyskały alternatywne źródło energii, choć na ziemi kłodzkiej woda, jako o wiele tańszy surowiec energetyczny, nie utraciła swego znaczenia. Wykorzystywanie maszyn parowych wymagało dostępu do węgla, który dzięki miejscowemu zagłębiu był dostępny. U progu drugiej połowy XIX wieku pojawił się nowy surowiec papierniczy – drewno, którego w tym czasie na omawianym obszarze nie brakowało. I właśnie ten czynnik stał się najważniejszy dla rozwoju tutejszego przemysłu papierniczego. Bardzo istotny okazał się dostęp do nowoczesnych technologii produkcji i specjalistycznych maszyn. Wprawdzie nie wytwarzano ich w powiatach ziemi kłodzkiej, lecz dzięki coraz lepszym możliwościom transportowym można je było sprowadzać nie tylko ze śląskich zakładów, ale również z innych części Niemiec. Sprzyjały temu zrealizowane na przełomie lat 20. i 30. XIX wieku prace przy

ulepszaniu szosy łączącej miejscowości na południu hrabstwa z Kłodzkiem oraz modernizacja i budowa wielu innych dróg pomiędzy poszczególnymi miejscowościami²²⁸. W połowie lat 70. XIX stulecia ziemia kłodzka uzyskała bezpośredni dostęp do transportu kolejowego²²⁹.

Niezwykle istotne dla przemysłu papierniczego były rynki zbytu. Ziemia kłodzka charakteryzowała się określoną chłonnością w zakresie wytwarzanego papieru, wystarczającą w stosunku do potencjału produkcyjnego nawet w latach 60. XIX wieku. Jednak wyroby licznych zakładów, które powstały w kolejnej dekadzie, musiały być już wywożone na Śląsk. Masową produkcję, którą w latach 80. XIX wieku zapoczątkowano w Młynowie, lokowano na szerszym rynku, a sprzyjała temu działająca już wówczas kolej. Czynnikiem, który występował na ziemi kłodzkiej w najmniejszej ilości, były miejscowe kapitały inwestycyjne. Lokalni przedsiębiorcy mogli sobie pozwolić na budowę niewielkich zakładów, stąd na omawianym obszarze wysyp małych ścieralni i wytwórni tektury, wymagających urządzeń o wiele mniejszych i mniej skomplikowanych, a zatem o wiele tańszych. Dwie największe fabryki papieru: w Nowej Bystrzycy i Młynowie oraz celulozownia w Bardzie zostały założone przez spółki, a w przypadku drugiego i trzeciego z wymienionych zakładów były to konsorcja z udziałem kapitału spoza ziemi kłodzkiej.

Na podstawie analizy wykazu zakładów można stwierdzić, że najlepszy okres dla przemysłu papierniczego na ziemi kłodzkiej przypada na dwie pierwsze dekady po zjednoczeniu Niemiec. Spośród około 30 fabryk papieru, tektury czy ścieru, ponad połowa powstała właśnie w tym czasie. Wtedy wybudowano również dwie największe tutejsze papiernie: w Młynowie i Nowej Bystrzycy. W ostatniej dekadzie XIX wieku powstało zaledwie kilka fabryk branży papierniczej, a na początku XX stulecia odnotowano pojedyncze przypadki uruchamiania nowych zakładów. W okresie międzywojennym w tutejszym papiernictwie pojawiły się nieliczne inwestycje. Ponadto już w latach 80. XIX wieku został zapoczątkowany proces likwidowania zakładów papierniczych, który uległ nasileniu jeszcze przed I wojną światową; w branżowej książce adresowej z 1914 roku brakuje już 10 fabryk założonych w poprzednich dekadach. W okresie międzywojennym nastąpiła likwidacja kolejnych zakładów. Do zakończenia II wojny światowej w omawianej branży działało zaledwie 10 fabryk.

Porównując zakłady papiernicze z ziemi kłodzkiej z podobnymi fabrykami tej branży z innych obszarów Śląska, należy stwierdzić, że w okresie ręcznej produkcji papieru tylko młyn z Dusznik mógł konkurować z innymi papierniami zarówno pod względem jakości, jak i wielkości produkcji. W XIX wieku realną konkurencją dla dusznickiego młyna zaczęła stanowić papiernia w Piaskowicach, która w latach 40. XIX wieku została przebudowana na fabrykę papieru maszynowego i przyczyniła się

²²⁸ A. Herzig, M. Ruchniewicz, op. cit. [50], s. 315-316.

²²⁹ Kłodzko uzyskało połączenie kolejowe w 1874 roku, Bystrzyca Kłodzka i Międzyzlesie rok później, a Polanica i Szczytna w 1890 roku. P. Dominas, *Powstanie i rozwój kolei na Ziemi Kłodzkiej w latach 1854-1914*, Kłodzko 2009, s. 100-102.

do upadku kilku innych młynów papierniczych w ówczesnym powiecie bystrzyckim. W czasach przemysłowych jedynie papiernie w Nowej Bystrzycy i Młynowie oraz celulozownię w Bardzie można zaliczyć do zakładów dużych, a pod koniec XIX i na początku XX wieku również stosunkowo nowoczesnych i odgrywających znaczącą rolę na lokalnym rynku pracy. Tylko one liczyły się wśród najważniejszych przedstawicieli branży w skali całej prowincji śląskiej. W latach międzywojennych do najważniejszych firm papierniczych dołączyła wytwórnia ścieru, tektury i naczyń z masy drzewnej w Wilkanowie, która dzięki wprowadzeniu nowatorskiego asortymentu znalazła dla siebie niszę na rynku i miejsce wśród największych zakładów papierniczych, choć główny asortyment jej produktów nie był papierem. Pozostałe młyny papiernicze, jak też fabryki papieru, tektury czy ścieru były zakładami niewielkimi i w skali prowincji odgrywały stosunkowo niewielką rolę. Zatrudniając zwykle od kilku do kilkunastu pracowników, były pracodawcami o marginalnym znaczeniu.

Słowa kluczowe: Ziemia kłodzka, hrabstwo kłodzkie, młyn papierniczy, fabryka papieru, fabryka tektury, ścieralnia, Duszniki, Stronie, Piaskowice, Goworów, Jaworek, Bystrzyca Kłodzka, Podborze, Piekielna Dolina, Szczytna, Nowa Bystrzyca, Młynów, Wilkanów.

History of the papermaking industry in the Kłodzko land until 1945 – an outline

Abstract

Early days of papermaking in the Kłodzko land date back to the 16th century. The first paper mill had been erected here before 1562 in Duszniki. Owners of the Duszniki paper mill were granted the unique right to collect rags (basic raw material for the manufacturing of paper at the time) within the Kłodzko land, so for a long period of time, no other paper mill was established here. As late as at the turn of the 17th and 18th century, the monopole of rag collection was broken, and in this way, the paper mill in Stronie was established. All former privileges were totally suppressed in the early 19th century, including the exclusive right to collect rags, which led to the establishment of new paper mills in: Piaskowice, Goworów, Jaworek, Bystrzyca Kłodzka and Podborze.

In the 19th century the paper mills involved in hand manufacturing of paper were replaced by factories relying on machine technique. What is more, wood became main raw material, abundant in the Kłodzko land. This fact contributed to rapid development of local papermaking activity. Paper factories were established in: Piaskowice, Piekielna Dolina, Szczytna, Nowa Bystrzyca and Młynów. Cellulose production plant was set up in Bardo. In addition, 25 other plants were established,

where wood was transformed into pulp or which manufactured cardboard. Also in Duszniki, in the oldest paper mill in the Kłodzko land, machine cardboard production was launched in 1905.

Keywords: Kłodzko land, Kłodzko County, paper mill, paper factory, cardboard factory, pulp plant, Duszniki, Stronie, Piaskowice, Goworów, Jaworek, Bystrzyca Kłodzka, Podborze, Piekielna Dolina, Szczytna, Nowa Bystrzyca, Młynów, Wilkanów.

Translation Justin Nnorm

Abriss der Geschichte der Papierindustrie im Glatzer Land bis 1945

Zusammenfassung

Die Anfänge der Papierherstellung im Glatzer Land werden bis ins 16. Jahrhundert zurückdatiert. Die erste Papierfabrik wurde hier Reinerz noch vor 1562 errichtet. Die Besitzer der Papierfabrik in Reinerz erhielten das Exklusivrecht zum Sammeln von Lumpen (damals der Grundrohstoff) im Glatzer Land, so dass hier lange Zeit keine weitere Papiermühlen entstanden. Erst an der Wende vom 17. zum 18. Jh. wurde das Monopol für die Lumpensammlung aufgehoben, was zur Gründung der Papiermühle in Seitenberg führte. Zu Beginn des 19. Jh. wurden die alten Privilegien, darunter das ausschließliche Recht, Lumpen zu sammeln, vollständig abgeschafft, was zur Gründung weiterer Papiermühlen in folgenden Orten führte: Friedrichsgrund, Lauterbach, Urnitz, Habelschwerdt und Hartau.

Im 20. Jahrhundert wurden die Papiermühlen, in denen das Papier von Hand hergestellt wurde, durch Fabriken ersetzt, in denen die Herstellung mithilfe von Maschinen erfolgte. Darüber hinaus war der Hauptrohstoff für Papier Holz, von dem es im Glatzer Land große Ressourcen gab. Dies hat zur raschen Entwicklung der lokalen Papierherstellung beigetragen. Papierfabriken entstanden in Friedrichsgrund, Höllenthal, Rückers, Neu Weistritz und Mühdorf. In Wartha wurde eine Zellstofffabrik mit einer Abteilung für die Papierherstellung errichtet. Darüber hinaus wurden 25 weitere Werke errichtet, in denen Holz zu Tüchern oder Karton verarbeitet wurde. Auch in der ältesten Papiermühle im Glatzer Land, in Reinerz, wurde 1905 mit der maschinellen Kartonproduktion begonnen.

Schlüsselbegriffe: Glatzer Land, Grafschaft Glatz, Papiermühle, Papierfabrik, Kartonfabrik, Schleiferei, Reinerz, *Seitenberg*, Friedrichsgrund, Lauterbach, Urnitz, Habelschwerdt, Hartau, Höllenthal, Rückers, Neu Weistritz, Mühdorf, Wölfelsdorf.

Übersetzt von Alexander Alisch

Nástin historie papírenského průmyslu na Kladsku do roku 1945

Shrnutí

Počátky výroby papíru na Kladsku sahají do 16. století. První papírenský mlýn byl postaven před rokem 1562 v Dusznikach. Majitelé papírny z Dusznik získali výhradní právo na sběr hadrů (tehdy základní papírové suroviny) na Kladsku, proto dlouhou dobu zde nebyl postaven žádný jiný papírenský mlýn. Teprve na přelomu 17. a 18. století byl prolomen monopol na sběr hadrů, díky čemuž byl postaven papírenský mlýn ve Stroniu. Na začátku 19. století byla úplně zrušena dřívější privilegia, včetně výhradního práva na sběr hadrů, což vedlo k výstavbě dalších papírenských mlýnů v obcích: Piaskowice, Goworów, Jaworek, Bystrzyca Kłodzka a Podborze.

V 19. století byly papírenské mlýny, kde se papír vyráběl ručně, nahrazeny továrnami, ve kterých se papír vyráběl pomocí strojní technologie. Kromě toho hlavní papírovou surovinou se stalo dřevo, jehož velké zásoby byly na Kladsku. Přispělo to k rychlému rozvoji zdejšího papírenství. Továrny na papír byly postaveny v obcích: Piaskowice, Piekielna Dolina, Szczytna, Nowa Bystrzyca a Młynow. Ve městě Bar-do byla založena továrna na celulózu s papírenským oddělením. Kromě toho bylo uvedeno do provozu dalších 25 závodů, kde se dřevo zpracovávalo na buničinu nebo se vyráběla lepenka. Také v nejstarším papírenském mlýně v Dusznikach na Kladsku byla zahájena v roce 1905 strojní výroba lepenky.

Klíčová slova: Kladsko, Kladské hrabství, papírenský mlýn, továrna na papír, továrna na lepenku, výrobní oddělení buničiny, Duszniki, Stronie, Piaskowice, Goworów, Jaworek, Bystrzyca Kłodzka, Podborze, Piekielna Dolina, Szczytna, Nowa Bystrzyca, Młynów, Wilkanów.

Překlad Otmar Robosz

Histoire de l'industrie du papier dans la région de Kłodzko jusqu'en 1945

Résumé

Les débuts de la fabrication du papier dans la région de Kłodzko (Glatz) remontent au XVIe siècle. Le premier moulin à papier est construit avant 1562 à Duszniki. Les propriétaires du moulin à papier de Duszniki obtiennent le droit exclusif de collecter des chiffons (à l'époque la matière première la plus utilisée pour la fabrication du papier) dans la région de Kłodzko, et c'est pour cette raison qu'aucun autre moulin à papier n'est construit dans cette région. Ce n'est qu'au début des XVIIe et XVIIIe siècles que le monopole de la collecte des chiffons est brisé, ce qui entraîne la création d'un moulin à papier à Stronie. Au début du XIXe siècle, les anciens privilèges,

dont le droit exclusif de collecter des chiffons, est complètement supprimés, ce qui conduit à la création d'autres moulins à papier à: Piaskowice, Goworowo, Jaworek, Bystrzyca Kłodzka et Podborze.

Au XIXe siècle, les moulins à papier, où le papier est fabriqué à la main, sont remplacées par des usines où le papier est produit de manière industrielle. En outre, le bois, dont les ressources dans la région de Kłodzko sont importantes, devient la principale matière première de l'industrie du papier. Cela contribue au développement rapide de l'industrie locale du papier. Les usines à papier sont établies à: Piaskowice, Piekielna Dolina, Szczytna, Nowa Bystrzyca et Młynów. Une usine à cellulose avec un département papier est créée à Bard. En outre, 25 autres usines, où le bois est transformé en pâte à papier ou en carton, sont créées. En 1905, la plus ancienne usine à papier de la région de Kłodzko, à Duszniki, est adaptée pour produire du carton à l'aide des machines.

Mots clés: Région de Kłodzko, Comté de Glatz, moulin à papier, usine à papier, usine à carton, usine à pâte à papier, Duszniki, Stronie, Piaskowice, Goworów, Jaworek, Bystrzyca Kłodzka, Podborze, Piekielna Dolina, Szczytna, Nowa Bystrzyca, Młynów, Wilkanów.

Traduction Katarzyna Siegel-Hertz

BIBLIOGRAFIA

Dokumenty archiwalne

Archiwum Parafii pw. św. Bartłomieja w Czermej
Teczka Acta 1804-1842.

Archiwum Państwowe we Wrocławiu, Oddział w Kamieńcu Żąbkowickim – AP Wrocław, o. Kamieniec

Akta Gminy Bystrzyca Kłodzka, sygn. 6528 Księga gruntowa Bystrzycy Kłodzkiej, Notarialna umowa sprzedaży zakładu przez Otto Lohse Richarbowi Jaenischowi z dnia 28 lipca 1915 r.

Biuro Informacyjne W. Schimmelpfeng, niemiecka wywiadownia Sp. z o.o., sygn. 356/67.

Biuro Informacyjne W. Schimmelpfeng, niemiecka wywiadownia Sp. z o.o., sygn. 734/26.

Biuro Informacyjne W. Schimmelpfeng, niemiecka wywiadownia Sp. z o.o., sygn. 917/87.

Biuro Informacyjne W. Schimmelpfeng, niemiecka wywiadownia Sp. z o.o., sygn. 1111/69.

Biuro Informacyjne W. Schimmelpfeng, niemiecka wywiadownia Sp. z o.o., sygn. 1193/8.

Biuro Informacyjne W. Schimmelpfeng, niemiecka wywiadownia Sp. z o.o., sygn. 1194/8.

Biuro Informacyjne W. Schimmelpfeng, niemiecka wywiadownia Sp. z o.o., sygn. 1203/8.

Archiwum Państwowe w Łodzi

Centralny Zarząd Przemysłu Papierniczego, sygn. 56.

Zbiory ks. dr hab. Roberta R. Kufła

Księga posług z Wschowy.

Źródła publikowane

Adressbuch der Maschinen-Papier-Fabriken und der Holzstoff-Fabriken des deutschen Reichs, Oesterreichs und der Schweiz, Biberach 1872.

Adressbuch der Maschinen-Papier-Fabriken und der Holzstoff-Fabriken des deutschen Reichs, Oesterreichs und der Schweiz, Auflage II, Biberach 1872.

Adress-Buch der Maschinen-Papier-Fabriken und der Holzstoff- Strohstoff- & Cellulose-Fabriken des deutschen Reichs, Oesterreich-Ungarns und der Schweiz, Biberach 1875.

Adress-Buch der Maschinen-Papier- und Pappen-Fabriken so wie Holzstoff- Strohstoff- & Cellulose-Fabriken des deutschen Reiches, Oesterreich-Ungarns und der Schweiz, Biberach 1878-1879.

Adressbuch der Maschinen-Papier- und Pappen-Fabriken so wie Holzstoff- Strohstoff- & Cellulose-Fabriken des deutschen Reiches, Oesterreich-Ungarns und der Schweiz, Biberach 1880.

Adressbuch der Maschinen-Papier- und Pappen-Fabriken so wie Holzstoff- Strohstoff- & Cellulose-Fabriken des deutschen Reiches, Oesterreich-Ungarns und der Schweiz, Biberach 1883.

Adressbuch der Maschinen-Papier- und Pappen-Fabriken so wie Holzstoff- Strohstoff- & Cellulose-Fabriken des deutschen Reiches, Oesterreich-Ungarns und der Schweiz, Biberach 1884-1885.

Adressbuch der Maschinen-Papier- und Pappen-Fabriken so wie Holzstoff- & Holzpappen-, Strohstoff- & Cellulose-Fabriken des deutschen Reiches, Oesterreich-Ungarns und der Schweiz, Biberach 1886.

Adressbuch der Maschinen-Papier- und Pappen-Fabriken so wie Holzstoff- & Holzpappen-, Strohstoff- & Cellulose-Fabriken des deutschen Reiches, Oesterreich-Ungarns und der Schweiz, Biberach 1887-1888.

Adressbuch der Maschinen-Papier- und Pappen-Fabriken sowie der Holzstoff- & Holzpappen-, Strohstoff- & Cellulose-Fabriken des Deutschen Reiches, Oesterreich-Ungarns und des Schweiz, Biberach 1889.

Adressbuch der Maschinen-Papier- und Pappen-Fabriken so wie Holzstoff-, Holzpappen-, Strohstoff- und Cellulose-Fabriken des deutschen Reiches, Österreich-Ungarns u. der Schweiz, Biberach 1892.

Adressbuch der Maschinen-Papier- und Pappen-Fabriken so wie Holzstoff-, Holzpappen-, Strohstoff- und Cellulose-Fabriken des deutschen Reiches, Österreich-Ungarns und der Schweiz, Biberach 1894.

Adressbuch der Maschinenpapier- und Pappenfabriken so wie Holzstoff-, Holzpappen-, Strohstoff- und Cellulose-Fabriken des deutschen Reiches, Biberach 1899-1900.

Adressbuch der Maschinenpapier- und Pappenfabriken so wie Holzstoff-, Holzpappen-, Strohstoff- u. Cellulose-Fabriken des deutschen Reiches, Biberach 1903-1904.

Adressbuch der Maschinenpapier- und Pappenfabriken so wie Holzstoff-, Holzpappen-, Strohstoff- und Cellulose-Fabriken des deutschen Reiches, Biberach 1908-1909.

Adressbuch der Papierindustrie Deutschlands und der Schweiz, Berlin 1914.

- Adreßbuch der Papier-, Pappen-, u. Papierstoffabriken Deutschlands*, Biberach 1925.
Adreßbuch der Papier-, Pappen-, u. Papierstoffabriken Deutschlands, Biberach 1935.
Aus den Jahresbericht der preussischen Handelskammern für 1860, „Central-Blatt für deutsche Papierfabrikation” Jg. XII, 1861, nr 20.
- Birkner. Adressbuch der Papierindustrie Europas*, Berlin 1932.
Birkner. Adressbuch der Papierindustrie Europas, Berlin 1934.
Birkner. Adressbuch der Papierindustrie Europas, Berlin 1938.
Birkner. Adressbuch der Papierindustrie Europas, Berlin 1940.
Birkner. Adressbuch der Papierindustrie Europas, Berlin 1944.
- Empfängerliste u. Zeugnisse über Papiermaschinen, Kartonmaschinen, Langsiebpappmaschinen und Langsiebentwässerungsmaschinen*. H. Hüllner Warmbrunn, wydanie po 1914.
- Handbuch der Provinz Schlesien*, Breslau 1858.
Handbuch der Provinz Schlesien, Breslau 1861.
Handbuch der Provinz Schlesien, Breslau 1864.
Handbuch der Provinz Schlesien, Breslau 1866.
Handbuch der Provinz Schlesien, Breslau 1872.
- Knie J.G., *Alphabetisch-Statistisch-Topographische Uebersicht aller Dörfer, Flecken, Städte und andern Orte der Königl. Preuß. Provinz Schlesien, mit Einschluß des ganzen jetzt zur Provinz gehörenden Markgrauthums Ober-Lausitz, und der Grafschaft Glatz: nebst beigefügter Nachweisung von der Eintheilung des Landes nach den verschiedenen Zweigen der Civil-Verwaltung mit drei besondern Tabellen*, Breslau 1830.
- Knie J.G., *Alphabetisch-statistisch-topographische Uebersicht der Dörfer, Flecken, Städte und andern Orte der Königl. Preuss. Provinz Schlesien : nebst beigefügter Nachweisung von der Eintheilung des Landes nach den Bezirken der drei königlichen Regierungen, den darin enthaltenen Fürstenthümern und Kreisen, mit Angabe des Flächeninhaltes, der mittlern Erhebung über die Meeresfläche, der Bewohner, Gebäude, des Viehstandes usw*, Breslau 1845.

Opracowania

Opracowania publikowane

- Błaszczuk D., Sachs R., *Słownik papierników śląskich do 1945 roku*, cz. 2: M-R, „Rocznik Muzeum Papiernictwa” 2009, t. 3.
- Chamski D., *Historia fabryki naczyń impregnowanych ze ścieru drzewnego w Wilkanowie*, „Rocznik Muzeum Papiernictwa” 2007, t. 1.
- Czupiał J., *Lokalizacja i rozwój przemysłu celulozowo-papierniczego na Śląsku w województwie wrocławskim i opolskim*, Opole 1963.
- Die Grüste Papiermaschine*, „Wochenblatt für Papierfabrikation” 1898, nr 6.
- Dominas P., *Powstanie i rozwój kolei na Ziemi Kłodzkiej w latach 1854-1914*, Kłodzko 2009.
- Fundner H., *Uzdrowisko Polanica przed i po 1925 r.* [w:] *Polanica Zdrój wczoraj i dziś*, t. I: (1347-1946), red. H. Grzybowski, G. Wenzel, Nowa Ruda – Polanica-Zdrój 2006.
- Goetz H., Konwiarz A., *Alt-Schlesien: Architektur, Raumkunst, Kunstgewerbe*, Stuttgart 1913.
- Grajewski G., *O podejmowanych przed 1945 rokiem próbach ratowania młyna papierniczego w Dusznikach-Zdroju*, „Rocznik Muzeum Papiernictwa” 2015, t. 9.

- Hallmann K.B., *Briefe über die Grafschaft Glatz: Von Reisenden als Wegweiser zu gebrauchen*, Reichenbach 1823.
- Herzig A., Ruchniewicz M., *Dzieje Ziemi Kłodzkiej*, Hamburg – Wrocław 2008, s. 228-230.
- Hohaus W., *Die Papierfabrikation in der Grafschaft Glatz*, „Vierteljahrsschrift für Geschichte und Heimatkunde der Grafschaft Glatz” VI (1886/1887).
- Hössle F., *Alte Papiermühlen der Provinz Schlesien*, „Der Papierfabrikant” 1935, nr 33, nr 35.
- Hössle F., *Alt-schlesische Papiermühlen*, „Der Papierfabrikant” 1913, Fest- u. Auslandheft.
- Hössle F., *Papiergeschichtliche Erinnerungenaus Alt-Schlesien*, „Zellstoffund Papier” 1927, nr 7.
- Kaiserwalde einst und jetzt. Festschrift zum 250 jährigen Bestehen des Dorfes und aus Anlaß der Weihe seiner ersten Kirche*, [b.m.w.] 1912.
- Kögler J., *Die Chroniken der Grafschaft Glatz*, Band 2, [b.m.w.] 1993.
- Maleczyńska K., *Dzieje starego papiernictwa śląskiego*, Wrocław – Warszawa – Kraków 1961.
- Mosch K.F., *Wody mineralne Szląskie i Hrabstwa Glackiego*, Wrocław 1821.
- Müller L., *Die Fabrikation des Papiers in Sonderheit auf der Maschine gefertigten*, Berlin 1855.
- Perzyński M., *Gminy Kłodzko skarby i osobliwości. Przewodnik dla dociekliwych*, Wrocław 2002.
- Pisarski G., *Listy o Hrabstwie Kłodzkim Krystiana Bogumila Hallmanna 1823*, „Zeszyty Muzeum Ziemi Kłodzkiej” 1990, nr 3.
- Popularna encyklopedia Ziemi Kłodzkiej*, t. 1, Kłodzko 2009.
- Popularna encyklopedia Ziemi Kłodzkiej*, t. 2, Kłodzko 2009.
- Popularna encyklopedia Ziemi Kłodzkiej*, t. 3, Kłodzko 2010.
- Popularna encyklopedia Ziemi Kłodzkiej*, t. 4, Kłodzko 2011.
- Słownik geografii turystycznej Sudetów*, t 14: *Góry Bystrzyckie, Góry Orlickie*, red. M. Staffa, Wrocław 1992.
- Słownik geografii turystycznej Sudetów*, t. 15: *Kotlina Kłodzka i Rów Górnej Nysy*, red. M. Staffa, Wrocław 1994.
- Słownik geografii turystycznej Sudetów*, t. 16: *Masyw Śnieżnika i Góry Bialskie*, red. M. Staffa, Warszawa 1993.
- Szymczyk M., *Fabryka papieru w Młynowie koło Kłodzka*, „Rocznik Muzeum Papiernictwa” 2016, t. 10.
- Szymczyk M., *Główne kierunki sprzedaży dusznickiego papieru w XVI i XVII wieku*, „Rocznik Muzeum Papiernictwa” 2018, t. 12.
- Szymczyk M., *Polsko-czechosłowacki spór o fabrykę papieru w Nowej Bystrzycy*, „Rocznik Muzeum Papiernictwa” 2010, t. 4.
- Szymczyk M., Sachs R., Eysymontt R., Bałchan., J., *Monografia młyna papierniczego w Dusznikach-Zdroju*, Duszniki-Zdrój 2018.
- Szymczyk M., *Stan badań dziejów młyna papierniczego w Dusznikach-Zdroju*, „Roczniki Biblioteczne” (w przygotowaniu).
- Szymczyk M., *Śląskie papiernictwo w okresie industrializacji kapitalistycznej*, Duszniki-Zdrój 2000.
- Tomaszewska W., *Historia zabytkowej papierni w Dusznikach*, „Przegląd Papierniczy” 1959, nr 11.

- Tomaszewska W., *O papierze, który zyskał miano wiecznotrwałego*, „Przegląd Papierniczy” 1968, nr 8.
- Tomaszewska W., *Z dziejów zabytkowej papierni w Dusznikach*, „Przegląd Papierniczy” 1966, nr 5.
- Vangerow O., *Die heutige schlesische Papierfabrikation*, „Zellstoff und Papier” 1927, nr 7.
- Volkmer F., *Geschichte der Stadt Habelschwerd*, t. 2, Habelschwerd 1897.
- Zimmermann F.A., *Beyträge zur Beschreibung von Schlesien*, t. IX, Brieg 1789.

Opracowania niepublikowane

- Sachs R., *Zawartość jednostek archiwalnych 1322 i 1323 zespołu akt miasta Dusznik w Archiwum Państwowym we Wrocławiu, oddział w Kamieńcu Żąbkowickim, zespół Akta miasta Duszniki-Zdrój, Urkunden betr. die Papiermühle genannt „Acta zur Münsterbergersammlung aus den Jahren 1713-1794”*, Wrocław 2019, opracowanie niepublikowane.

Netografia

- Goworów. *Na drodze odkryć. Młyn papierniczy*, <<http://siecnajciekawszychwsi.pl/60/mlyn-papierniczy.html>> [dostęp: 10 lipca 2020].
- Kronika Wilkanowa*, tłum. L. Zasepa, Bystrzyca Kłodzka 2000 (oryg. *Chronik von Wölfelsdorf Kreis Habelschwerdt, Bezirk Breslau*, Lippstadt 1992), s. 27, <http://akurat.bystrzyca.pl/przyklady/2000_Kronika_Wilkanowa/2008_Kronika_Wilkanowa.html> [dostęp: 10 września 2020].
- Młynów*, <[https://pl.wikipedia.org/wiki/M%C5%82yn%C3%B3w_\(wojew%C3%B3dztwo_dolno%C5%9B%C4%85skie\)](https://pl.wikipedia.org/wiki/M%C5%82yn%C3%B3w_(wojew%C3%B3dztwo_dolno%C5%9B%C4%85skie))> [dostęp: 22 października 2020].
- Tatus M., *Wspomnienia o Szczytnej, okręg Kłodzko, Śląsk, słowem i obrazem*, tłum. S. Włośniewski (oryg. M. Tatus, *Erinnerungen an Rückers, Kreis Glatz, Schlesien, in Wort und Bild*, Dortmund – Sölde 1999), s. 24, 27, 41, <https://docplayer.pl/8055349-Wspomnienia-o-szczytnej-okreg-klodzko-slask-slowem-i-obrazem.html#show_full_text> [dostęp: 29 września 2020].

Czasopisma

- „Der Gebirgsbote” 1902, nr 45.
- „Der Gebirgsbote” 1892, nr 27.
- „Der Gebirgsbote” 1896, nr 53.
- „Der Gebirgsbote” 1897, nr 94.
- „Papiernik” 1946, nr 1.
- „Wochenblatt für Papierfabrikation” 1880, nr 46.
- „Wochenblatt für Papierfabrikation” 1884, nr 4.
- „Wochenblatt für Papierfabrikation” 1890, nr 16.
- „Wochenblatt für Papierfabrikation” 1893, nr 51.
- „Wochenblatt für Papierfabrikation” 1920, nr 6.
- „Wochenblatt für Papierfabrikation” 1926, nr 47.
- „Wochenblatt für Papierfabrikation” 1926, nr 48.